

PERFILS D'EXCLUSIÓ SOCIAL URBANA
A CATALUNYA

IGOP

Institut de Govern i Polítiques Públiques

Marta Fernández Prat, Aina Gallego Dobón, Laura Giménez Gual,
Gemma Jaumandreu Font, Anna Obradors Pineda

Joan Subirats Humet (dir.)

Perfils d'exclusió social urbana a Catalunya

Una aproximació qualitativa

Tant l'elaboració de l'estudi
com la publicació d'aquest llibre
han tingut la col·laboració de

Fundació UN SOL MÓN

CAIXA CATALUNYA

Composició

Medusa
Carne, 16, 2n, 1a
08001 Barcelona
medusa@medusagraf.com

Edició

Universitat Autònoma de Barcelona
Servei de Publicacions
08193 Bellaterra (Barcelona)
Tel.: 93 581 10 22. Fax: 93 581 32 39
sp@uab.es
<http://blues.uab.es/publicacions>

Impressió

Gramagraf
Corders, 22-28
08911 Badalona (Barcelona)
gramagraf@gramagraf.com

ISBN 84-490-2400-5
Dipòsit legal: B. 26.319-2005
Imprès a Espanya. Printed in Spain

Imprès en paper ecològic

Índex

Presentació.....	7
L'exclusió social	9
Els fonaments de la inclusió social	9
Causes i característiques de l'exclusió social.....	11
Els àmbits i els factors principals d'exclusió social	14
Metodologia de l'estudi	19
Els territoris estudiats	19
Les tècniques de recerca.....	21
Perfils d'exclusió social urbana a Catalunya.....	25
Perfils d'exclusió social des d'una perspectiva de gènere, d'edat i de procedència.....	26
Perfils d'exclusió social vinculats al gènere	26
Perfils d'exclusió social per edats.....	33
Perfils d'exclusió social vinculats a la procedència	44
Perfils d'exclusió social en diferents àmbits	48
Perfils d'exclusió social en l'àmbit de la salut	49
Perfils d'exclusió social en l'àmbit residencial i de l'habitatge.....	55
Perfils d'exclusió social en l'àmbit de la reclusió penitenciària	57
Síntesi final i conclusions	59
Bibliografia.....	65

Presentació

El terme *exclusió social* és el terme que ha pres més relleu a Europa per a parlar d'un conjunt de situacions emergents de desigualtat i precarietat molt heterogènies que desborden el marc tradicional de la pobresa. Aquest concepte és pertinent per fer referència a l'actual redefinició de les «velles» fractures socials, i l'aparició de noves esferes de desigualtat en un context general de profundes transformacions econòmiques i socials de repercussió mundial. El nou terme fou escollit per a fer referència a situacions de precarietat i dificultat en àmbits més diversificats. Així, a més de recollir les «clàssiques» situacions de pobresa, la noció d'exclusió social s'atura en altres aspectes com ara les condicions de treball, el reconeixement de la ciutadania, els dèficits formatius, la manca d'habitatge o les seves condicions, les situacions sociosanitàries més desateses, la inexistència de xarxes de protecció social o familiar, i d'altres.

L'exclusió social es pot definir com una situació d'acumulació i combinació de factors de desavantatge diversos, vinculats a diferents aspectes de la vida personal, social, cultural i política dels individus. Així doncs, el terme exclusió social fa referència a un fenomen polièdric, que es manifesta i es defineix més com un procés que com un estat. Un fenomen que respon a les lògiques de producció i reproducció de les desigualtats que imperen en les nostres societats.

La gran diversitat d'aspectes que hi ha implicats en aquest fenomen demana elaborar anàlisis integrals que permetin captar-ne la complexitat. Partint de les concepcions generals que acabem d'exposar, l'any 2003 vàrem dur a terme l'estudi sociològic qualitatiu dels perfils d'exclusió social urbana a Catalunya que ara us presentem.

El que hem anomenat *perfils d'exclusió social* són les condicions específiques de desigualtat, precarietat o desavantatge acumulat que es produeixen amb freqüència entre certs segments de població o col·lectius concrets. La recerca es basa en l'anàlisi de tres territoris urbanísticament diferenciats i representatius de diverses realitats: un casc històric degradat, el nucli antic de la ciutat de

Manresa; un polígon de pisos de protecció oficial, la ciutat de Badia del Vallès; i un espai urbà caracteritzat per l'autoconstrucció d'habitatges durant els anys cinquanta i seixanta, el barri de Roquetes de Barcelona. La recerca es va realitzar mitjançant l'anàlisi de documentació i d'entrevistes a diferents persones. Es va demanar informació a experts i a tècnics de diversos àmbits de polítiques públiques, del món associatiu, sanitari, etc. Alhora, també es van fer altres entrevistes a persones que pateixen situacions de vulnerabilitat o exclusió social. Hem emprat uns quants fragments d'aquestes darreres entrevistes per a il·lustrar els diversos perfils que presentem a continuació.

Els resultats que hem recollit són, doncs, fruit d'una identificació dels que entenem i considerem com els principals o més freqüents perfils de l'exclusió social en territoris urbans a Catalunya. Com és lògic, aquest treball no aspira a ser exhaustiu, però sí que pretén ser sistemàtic en la informació recopilada al voltant d'un conjunt de situacions que, massa sovint, romanen invisibles i que són insuficientment ateses. En aquest sentit, voldríem que aquesta tasca, a més de representar un nou pas endavant en l'estudi de l'exclusió social a casa nostra, tingui la utilitat i l'impacte més grans possibles entre les persones i les institucions relacionades amb la generació i la regeneració de la inclusió social.

L'exclusió social

L'exclusió social, tal com diversos autors han assenyalat, no és un fenomen «nou» (Castel, 1995), però sí que en les nostres societats presenta un seguit de trets particulars. En aquest primer capítol, mostrarem les principals característiques d'aquest fenomen, revisant els processos o mecanismes per mitjà dels quals emergeix i opera. Alhora, oferirem una definició clara i concisa del que entenem per exclusió social en un sentit ampli, per acabar concretant els factors principals que poden observar-se en diferents àmbits.

L'objectiu general d'aquest primer capítol consisteix a respondre breument i amb claredat la pregunta «què és l'exclusió social». Per a fer-ho, però, començarem interrogant-nos sobre una qüestió que considerem prèvia a la de l'exclusió: la inclusió social i els sustentadors principals que la fan possible.

Els fonaments de la inclusió social

En l'esforç d'assentar conceptualment el terme *exclusió social*, esdevé imprescindible interrogar-se al voltant del significat assignat al terme contrari: la *inclusió social*. En aquest sentit, i de manera molt bàsica, entenem la inclusió social com un estatut social suportat per tres pilars (Subirats, 2004): la participació en la producció i la creació de valor social dins o fora del mercat, l'adscripció política i de ciutadana i l'existència de contacte amb xarxes socials i/o familiars.

Per a abordar conceptualment el terme d'*exclusió social* ens hem d'interrogar sobre el significat del terme contrari: la *inclusió social*

En una societat com la nostra, fortament estructurada entorn del mecanisme de mercat, aquest penetra i condiciona totes les esferes de la vida i, entre aquestes, els altres dos eixos d'integració social. Així, en el mercat, els que pertanyen a determinades xarxes socials i familiars tenen més facilitat per a accedir a certs espais de poder i remuneració. Alhora, el reconeixement administratiu i la garantia de drets i prestacions socials varia segons el tipus i el nivell de participació que hom té en el mercat. Entre els immigrants, per exemple, la condició primera per assolir l'estatut de ciutadania és una oferta laboral que justifiqui la demanda dels permisos de treball i residència.

Figura 1. Els fonaments de la inclusió social

FONT: Subirats (2004) (dir.)

Entenem la inclusió social com un estatut social suportat per tres pilars bàsics: la participació en la producció i la creació de valor social dins o fora del mercat, l'adscripció política i de ciutadana i l'existència de contacte amb xarxes socials i/o familiars

Malgrat la preeminència i l'influx del mercat sobre els mecanismes de protecció social, tant a Catalunya com a la resta de societats europees hereves de les polítiques socials dels estats del benestar, es produeixen certes intervencions públiques per tal de compensar les desigualtats socials generades pel sistema econòmic. Tanmateix, les respostes que actualment generen aquests sistemes de benestar en declivi no són suficients, i amb prou feines arriben a donar sortida a les situacions d'exclusió social en què es veuen immersos determinats segments de la població. En qualsevol cas, a més, les fórmules polítiques de regulació de les desigualtats imposades pel mercat també passen per un reconeixement previ dels drets i deures de ciutadania dels individus. La redistribució de recursos econòmics, socials i culturals acostuma a estar fortament influenciada per la participació de les persones i grups socials en l'àmbit de la producció i la creació de valor social. D'altra banda, hi ha situacions en què la creació de valor no està socialment ni institucionalment reconeguda com a tal. Aquesta manca de reconeixement acaba produint desajusts rellevants en la redistribució dels recursos. Les víctimes d'aquests desequilibris s'acostumen a trobar en els grups socials que ocupen les posicions menys avantatjades en el si de l'estructura social general: les dones, els infants i joves, les persones grans, les persones que pertanyen a minories ètniques i/o les persones d'origen o procedència no comunitàries.

Les intervencions públiques per a compensar les desigualtats produïdes pel sistema econòmic no són suficients per a donar sortida a moltes situacions d'exclusió social

La solidaritat i la reciprocitat a l'interior de les famílies i les xarxes socials són la darrera malla de seguretat i protecció de molts individus

Causes i característiques de l'exclusió social

L'últim pilar de la inclusió social que volem assenyalar, la pertinença a xarxes familiars o socials, pot ser el factor condicionant d'una determinada participació en l'esfera productiva, alhora que és el proveïdor de la necessària adscripció política i ciutadana. Les situacions de debilitat en les xarxes familiars i socials, ja sigui per manca, conflicte o deteriorament, minven la seguretat personal i l'autoestima de moltes persones que, arran d'aquesta debilitat relacional, experimenten problemàtiques o dificultats d'inclusió en l'esfera productiva, o bé queden al marge dels mecanismes de reconeixement i redistribució públics. La solidaritat i la reciprocitat a l'interior de les famílies i les xarxes socials són, com descriuen alguns autors, la darrera malla de seguretat i protecció social de molts individus en situació de dificultat o precarietat social (Moreno, 2002).

Actualment vivim en un període de creixement i polarització de les desigualtats socials a nivell mundial. En el marc d'una economia global, les transformacions cap al postindustrialisme que avui experimenta bona part de l'Europa Occidental poden ser resumides en tres grans blocs, en els quals podem ubicar tant la reproducció de les velles desigualtats socials com l'emergència de noves fractures.

En primer lloc, cal apuntar els impactes que l'economia post-industrial té sobre l'ocupació. La creixent flexibilitat que s'imposa en els processos productius ha desencadenat processos paral·lels de desregulació i destrucció d'ocupació estable. Això s'ha acompanyat d'una forta erosió dels drets laborals i d'un debilitament dels esquemes de protecció social tradicionalment vinculats al mercat de treball. Aquesta situació ha generat nous espais d'exclusió social que afecten, no tan sols la població més jove, sinó també, i sobretot, les dones i els col·lectius adults amb càrregues familiars.

En segon lloc, s'està produint una transició cap a una estructura social molt més complexa i fragmentada, que es pot observar en la creixent diversificació ètnica i cultural derivada dels processos migratoris internacionals. Alhora, entre la població autòctona dels països receptors d'aquesta immigració, es constata, en general, una alteració de la piràmide d'edats que mostra un increment continuat de l'ancianitat i de la dependència que sovint se'n deriva. Finalment, tampoc no passa desapercebuda la diversificació de les

formes de vida (Beck, 1998) i de convivència familiar, d'entre les quals la monoparentalitat és, probablement, la que ha experimentat més extensió.

Tot aquest cúmul de canvis i transformacions, a més, es produeix en un moment de retirada de l'Estat del Benestar (Adelantado, 2000). En aquest context, les accions tradicionals en l'àmbit de la política social sembla que tenen una escassa o nul·la capacitat de resposta davant de noves realitats d'exclusió que clamen respostes de caire més integral i innovador (Gomà i Subirats, 2001).

Òbviament, els impactes de l'economia postindustrial, la fragmentació de la societat i els dèficits de les polítiques clàssiques de benestar no operen de manera aïllada entre si, sinó que estan fortament relacionats i es potencien mútuament. Les dinàmiques d'exclusió social es desenvolupen en el marc d'aquestes interrelacions, però... ¿què és l'*exclusió social*?

La primera utilització contemporània del concepte apareix a Europa a mitjan de la dècada dels seixanta. Des d'aleshores fins a l'actualitat, el concepte s'ha associat sovint a les situacions d'atur (Lenoir, 1974), i d'instabilitat o de pèrdua dels vincles socials (Castel, 1995). En les seves diverses accepcions i a través dels més diversos sinònims o conceptes germans, com ara *desafiliació* (Castel, 1995), *deslligadura* (Autés, 2000), *desqualificació* (Paugam, 1991), *desinserció* (De Gaugelas i Taboada-Leonetti, 1994), etc., l'ús d'aquest concepte s'ha generalitzant progressivament en els àmbits acadèmic i d'intervenció social.

Paral·lelament a la difusió del concepte, en el marc de la Unió Europea s'impulsà un procés que va culminar amb l'adopció del terme per part de la UE a la Cimera de Lisboa i Feira de març del 2000 (Estivill *et al.*, 2004). La proposta consistia en un intent de superar els antics marges dels Plans Europeus de Lluita contra la Pobresa i donar lloc a l'emergència dels actuals PNAIS (Plans Nacionals d'Acció per a la Inclusió Social). Aquest canvi de rumb palesà que les dificultats de molts habitants dels països europeus no consistien únicament en una situació de carència econòmica o material, sinó sobretot, de drets humans i de ciutadania en un sentit ampli.

La pobresa, malgrat que moltes vegades és present en les situacions d'exclusió social, no n'és sempre una causa directa i necessària. Igualment, l'exclusió social tampoc no depèn únicament de l'esfera laboral (garantia per excel·lència de la subsistència econòmica). L'exclusió social és una situació en què convergeixen, a través d'un procés acumulatiu, diversos dèficits vinculats a la renda i al treball, però també al reconeixement administratiu de ciutada-

Les accions tradicionals en l'àmbit de la política social sembla que tenen una escassa o nul·la capacitat de resposta davant de noves realitats d'exclusió que clamen respostes de caire més integral i innovador

El concepte d'exclusió social i el seu ús s'han generalitzant progressivament en els àmbits acadèmic i d'intervenció social

nia, a l'existència de dèficits formatius greus, a la manca d'un habitatge mínimament condicionat per a les necessitats, a la permanència de problemàtiques sociosanitàries escassament o gens ateses, a la inexistència de xarxes de protecció social o familiar, etc. Les fronteres de l'exclusió són altament permeables, mòbils i fluïdes i, com apunten alguns autors, els riscos cada vegada presenten una extensió més àmplia (Beck, 2002).

L'exclusió social és, doncs, una situació concreta fruit d'un procés dinàmic d'acumulació i combinació de diversos factors de desavantatge que afecten cada vegada més persones i grups socials. Aquestes persones viuen en unes condicions materials i/o psíquiques que els impedeixen o que els dificulten seriosament formar i/o sentir-se part activa de la ciutadania o la comunitat. Les persones o grups que es troben en aquesta situació no poden, o tenen serioses dificultats, accedir als mecanismes de desenvolupament personal i humà, així com als sistemes preestablerts de protecció social. Es tracta, doncs, d'un procés de segregació sobretot simbòlic, però que pot ser també físic, de la societat de referència. Un procés, per tant, de marginació o d'apartament relatiu, afavorit normalment per la debilitat de les xarxes de suport familiar i comunitari. En la mateixa línia, el concepte de vulnerabilitat social caracteritza les múltiples situacions de precarietat que es poden transformar en exclusió social si s'agreugen les circumstàncies o se n'acumulen d'altres a les ja existents (Subirats [dir.], 2004).

D'altra banda, l'estudi de l'exclusió social en tota la seva complexitat no es pot desvincular de la dimensió subjectiva, és a dir, de les percepcions i valoracions individuals i col·lectives sobre la pròpia situació. Els sentiments de pertinença i adscripció comunitàries, així com les causes explicatives que s'atribueixen al desencadenament o a la permanència en una determinada situació d'exclusió social, poden esdevenir elements de reforç o de relativització, cabdals per a explicar i comprendre globalment el fenomen.

Finalment, i tal com assenyalen els mateixos objectius del nostre treball, l'exclusió social té un fort component espacial. L'espai, el territori, en definitiva, l'hàbitat com a marc de les pràctiques i les relacions socials, és un reflex dels processos d'exclusió que s'hi produeixen. Alhora, l'espai per si mateix pot actuar com a factor d'exclusió social. Aspectes com l'absència d'equipaments i recursos sanitaris, educatius, de serveis socials o de l'habitatge, o d'altres com la manca de transport públic o el deteriorament dels edificis i/o dels espais comunitaris, tenen conseqüències diverses sobre la població d'un territori determinat.

L'exclusió social és una situació concreta fruit d'un procés dinàmic d'acumulació i combinació de diversos factors de desavantatge que afecten cada vegada més persones i grups socials

A Catalunya, els hàbitats urbans més desfavorits acostumen a correspondre a zones d'habitatges precàriament autoconstruïts, blocs o conjunts d'habitatges barats d'iniciativa privada, polígons d'habitatge d'iniciativa pública, o àrees d'habitatge degradat en el nucli històric de la ciutat. Moltes d'aquestes àrees sovint han estat objecte de planejaments urbanístics inacabats, limitats, fallits o, fins i tot, n'han restat al marge. Una gran part presenten deficiències en equipaments i inversions públiques. També han de suportar, sovint, una imatge interior i exterior de problematització i abandonament que provoca fàcilment l'estigmatització dels seus habitants i l'èxode continuat dels que tenen més recursos.

Els àmbits i els factors principals d'exclusió social

Dels mecanismes macrosocials que acabem d'esmentar en sorgeixen múltiples factors que, posats en relació entre si i acumulats sobre una mateixa persona, dibuixaran els perfils d'exclusió social. Si a aquesta anàlisi hi afegim la dimensió temporal, és a dir, el procés pel qual es van acumulant els diferents factors, podrem observar trajectòries d'exclusió social. Els factors de vulnerabilitat o d'exclusió social incideixen de manera interrelacionada en els diferents àmbits de la vida i és per això que no podem entendre l'exclusió com un fenomen unidimensional, acotat a una sola esfera. A més, l'exclusió social és un fenomen dinàmic i canviant, motiu pel qual hom no pot establir un model o una tipologia fixa de factors o perfils d'exclusió. Per tant, doncs, en cada moment i en cada espai podrem indagar la presència o absència de determinats factors de vulnerabilitat i, alhora, dins les mateixes coordenades d'espai i temps, la recerca al voltant de les acumulacions de factors més habituals ens permetrà veure quins són els perfils predominants de l'exclusió social.

En els factors de vulnerabilitat s'encreuen tres eixos de desigualtat que actuen de manera transversal en totes les dinàmiques d'inclusió i exclusió: el gènere, l'edat i la procedència o ètnia¹ de les persones. És a dir, sobre aquests tres eixos descansen una gran part de les lògiques de segmentació i ordenació simbòliques dels grups

En els factors de vulnerabilitat s'encreuen els tres eixos de desigualtat que actuen de manera transversal en totes les dinàmiques d'inclusió i exclusió: el gènere, l'edat i la procedència o ètnia de les persones

1. Encara que les desigualtats per motiu d'ètnia constitueixen un dels eixos bàsics que determinen l'estructura social, hi ha dificultats d'estudi específiques d'aquesta dimensió. Aquest fet ens ha dut a deixar-la al marge en aquesta recerca. L'ètnia es tracta, indirectament, per mitjà de l'eix de la procedència, però no hem tractat de manera diferenciada les situacions de vulnerabilitat o d'exclusió social que poden patir persones d'ètnia gitana.

i les persones, fent que, a la pràctica, una mateixa situació de privació o necessitat es vegi agreujada en un sentit o en un altre, segons si es tracta d'una dona, un infant, una persona jove o gran, d'origen immigrant, etc. Amb aquesta reflexió volem indicar que el gènere, la procedència, l'ètnia o l'edat no són per si mateixos factors d'exclusió, ja que en cap cas no dibuixen col·lectius essencialment vulnerables. El que volem subratllar, en canvi, és que el fet de no formar part dels grups amb més facilitats per a la integració social i productiva, segons les concepcions vigents que es troben en la base de les desigualtats, situa aquestes persones en una posició més fràgil.

En la taula següent (taula 1), hem volgut reflectir els principals factors de vulnerabilitat, d'acord amb els diferents àmbits que s'han tractat i que han permès la posterior construcció dels perfils d'exclusió social. La taula mostra la forma final que prendran aquests factors sota l'influx específic dels eixos de desigualtat assenyalats.

En l'àmbit econòmic, s'han identificat diversos elements a partir dels quals es pot abordar la pobresa com a factor de vulnerabilitat social. A l'hora de determinar en cada territori la presència o el grau d'intervenció d'aquest àmbit, s'han tingut en compte els elements més habituals relatius als nivells de renda i despesa, així com la pobresa subjectiva. D'altra banda, i al marge dels nivells o de la incidència de la pobresa, que atesa la seva complexitat conceptual esdevé molt difícil de determinar, els factors de vulnerabilitat econòmica més freqüents fan referència a les dificultats financeres de la llar, és a dir, al pagament de serveis bàsics o l'estalvi, i a la dependència de la protecció social a través del cobrament de pensions no contributives i assistencials, prestacions per atur, rendes mínimes d'inserció (RMI), beques o altres ajuts de l'Administració o el tercer sector.

En l'àmbit laboral, destaca un primer conjunt de factors relatius a l'accés al mercat laboral, i un altre referit a les condicions de treball. Entre els primers, l'atur, protegit o no, i l'accés al treball tenen una incidència molt remarcable. Igualment, la subocupació, entesa com a ocupació a temps parcial o menys, és una situació molt freqüent. Altres elements que dificulten o impossibiliten l'accés al mercat de treball són la manca de qualificació i/o d'experiència, així com la incapacitat laboral. En el marc de la precarietat laboral, hem pogut detectar la presència de diversos factors al voltant de la manca de drets laborals, com els que es deriven del fet de no tenir un contracte regulat, és a dir, de treballar en l'economia submergida o de no gaudir d'una retribució a canvi del treball realitzat.

Els factors de vulnerabilitat econòmica més comuns fan referència a les dificultats financeres de la llar. Respecte a l'àmbit laboral, els factors estan relacionats amb l'accés al mercat de treball i les condicions laborals

Taula 1. L'exclusió social des d'una perspectiva integral

Àmbits i factors d'exclusió social		Eixos de desigualtat social		
Àmbits	Factors	Sexe	Edat	Procedència
Econòmic	<ul style="list-style-type: none"> • Pobresa • Dificultats financeres • Dependència de les prestacions socials 	Col·lectius molt vulnerables a processos d'exclusió social		
Laboral	<ul style="list-style-type: none"> • Atur • Subocupació • Precarietat laboral o temporalitat • Desqualificació • Incapacitat 			
Formatiu	<ul style="list-style-type: none"> • Sense escolarització • Sense accés a l'ensenyament obligatori integrat • Analfabetisme o analfabetisme funcional • Baix nivell formatiu • Fracàs escolar • Abandonament • Barrera lingüística 			
Sociosanitari	<ul style="list-style-type: none"> • Sense accés al sistema i als recursos socio-sanitaris bàsics • Addicions i malalties relacionades • Malalties infeccioses • Trastorns mentals, discapacitats o altres malalties cròniques que provoquen dependència 			
Residencial	<ul style="list-style-type: none"> • Sense habitatge propi • Infrahabitatge • Accés precari a l'habitatge • Habitatges en males condicions • Habitabilitat en males condicions (amuntegament, etc.) • Espai urbà degradat, amb deficiències i/o mancances bàsiques 			
Relacional	<ul style="list-style-type: none"> • Deteriorament de les xarxes familiars (violència domèstica) • Escassetat o debilitat de xarxes familiars (monoparentalitat, soledat, etc.) • Escassetat o debilitat de xarxes socials de proximitat • Estigmatització, marginació o rebuig comunitari 			
Ciutadania i participació	<ul style="list-style-type: none"> • Sense accés a la ciutadania • Accés restringit a la ciutadania • Privació de drets per procés penal • Sense participació política i social 			

FONT: Elaboració pròpia.

És, sobretot, i molt especialment, el cas del treball domèstic i familiar que deixa moltes dones en situació de dependència econòmica. També, dins d'aquest conjunt de factors de precarietat laboral, hem ubicat les abundants situacions de treball temporal, d'ocupació no qualificada i/o de salari baix.

En l'àmbit formatiu, també hem distingit dos conjunts entre els factors més comuns de vulnerabilitat. D'una banda, els que fan

En l'àmbit educatiu, els factors de risc d'exclusió són l'analfabetisme, les dificultats d'accés al sistema educatiu o el seu abandonament, el baix capital formatiu i la llengua (català i/o castellà)

referència a la manca o dificultats d'accés al sistema educatiu, a causa de la no-escolarització de les persones, o de desigualtats com les que pateixen molts alumnes que no tenen accés a l'educació obligatòria integrada, perquè tenen necessitats educatives especials. En els contextos urbans estudiats, són molt habituals els factors relacionats amb el baix capital formatiu de les persones. Així, les situacions de vulnerabilitat més comunes en aquesta àrea són l'analfabetisme, l'educació primària inacabada, els nivells formatius baixos, l'anomenat «fracàs escolar» d'adolescents i joves que no arriben a superar els cicles d'educació obligatòria, l'abandonament del sistema educatiu de moltes d'aquestes persones que no assoleixen els nivells mínims i el desconeixement de la llengua, ja sigui el català o el castellà, que suposa per a molts immigrants una veritable barrera lingüística.

La falta d'accés al sistema i als recursos socio-sanitaris bàsics és la manifestació més radical de la vulnerabilitat que experimenten determinats grups, certament molt minoritaris, però presents en els territoris urbans estudiats. Els factors en l'àmbit de la salut, comprenen tota una diversitat de malalties perdurables en el temps i difícilment reversibles. A més, algunes també comporten un nivell de rebuig social i estigmatització que s'afegeix a les dificultats que la mateixa malaltia pot imposar. Entre aquestes hem pogut identificar molt clarament les addiccions, les malalties infeccioses, els trastorns mentals, les discapacitats i, en general, dolences que provoquen dependència i/o alteracions de la imatge física o que provoquen efectes irreversibles.

Pel que fa a l'àmbit de la residència, un cop més, els factors d'alta vulnerabilitat més comuns en els espais urbans de Catalunya són els relatius a l'accés a l'habitatge. En segon terme, s'ha detectat també una altra sèrie de factors que fan referència a les condicions, tant de l'habitatge com de l'entorn. En el primer cas, s'ha pogut observar una incidència creixent de situacions d'accés precari, és a dir, de subarrendament d'un habitatge o d'una habitació. També hi són presents, però, les situacions de manca de residència, és a dir, de persones que no tenen habitatge, itinerants, o que viuen en infrahabitatges.² En el bloc de les condicions residencials, hem agrupat les situacions en què es pateixen deficiències en instal·la-

2. Es tracta de barraques autoconstruïdes o d'edificis no destinats a residir-hi, que no reuneixen les condicions bàsiques d'habitabilitat. Sovint són espais o edificis abandonats, alguns gairebé derruïts o en estat precari, que són ocupats per persones que, per motius molt diversos, no tenen accés a un habitatge adequadament condicionat.

Els factors de vulnerabilitat en l'àmbit residencial estan vinculats a l'accés a l'habitatge i a les condicions d'habitabilitat. També a l'estigmatització del territori

En l'àmbit relacional, els factors de vulnerabilitat amb més incidència són els relatius a situacions de deteriorament de les xarxes familiars

cions i equipaments bàsics, deteriorament del propi habitatge, de l'edifici i/o l'entorn, d'amuntegament produït pel fet de no disposar d'un espai mínim de 10 m² per persona i/o el fet de tenir menys d'un dormitori per a cada dues persones. També considerem un factor de vulnerabilitat residencial la marginació o estigmatització social del territori, així com l'espai urbà degradat, amb deficiències o mancances greus.

En l'àmbit relacional, els factors de vulnerabilitat amb més incidència estan molt sovint relacionats amb el deteriorament de les xarxes familiars; és a dir, a l'existència de conflictes o de violència domèstica i/o familiar. Per altra banda, el debilitament d'aquests llaços també es manifesta en la creixent presència de persones soles o que no tenen suports propers. En aquest sentit, contemplem diversos casos vinculats a la soledat i a la manca de suport familiar intern o extern, o l'escassetat de contactes interpersonals i/o d'amistat.

Per acabar, dins l'àmbit que hem anomenat «de ciutadania i participació», hem inclòs factors de vulnerabilitat relatius a la situació en què es troben les persones en situació administrativa no regularitzada o regularitzada parcialment, és a dir, els «sense papers». D'altra banda, també s'han considerat com a factors de vulnerabilitat la reclusió penitenciària present o passada que, per a moltes persones, desemboca en un fort desarrelament social i familiar. Finalment, les dificultats o la negativa envers la participació política i social de les persones també ha estat considerat un factor de vulnerabilitat rellevant, en la mesura que allunya les persones de les xarxes socials i comunitàries més properes.

A partir d'aquesta ràpida caracterització dels principals factors de vulnerabilitat que operen en els territoris urbans de Catalunya i que han estat detectats mitjançant aquesta investigació, ens disposem a presentar de manera més extensa els perfils d'exclusió que dibuixa la combinació particular d'aquests factors en els col·lectius i grups socials.

Metodologia de l'estudi

Amb tot el que s'ha assenyalat fins ara, ja s'intueix que l'estudi de l'exclusió social és, com a mínim, tan complex com la mateixa realitat que pretén analitzar. Així, els procediments que hem utilitzat en la nostra investigació s'han dirigit a la cerca de dades i informacions diverses que ens ajudin, sobretot, a conèixer i a comprendre les situacions més freqüents d'exclusió social, entenent que l'ús de fonts i tècniques variades permet una aproximació més ajustada al fenomen.

Tanmateix, abans d'entrar pròpiament en l'exposició de la metodologia, cal recordar que aquest estudi no té en compte ni el tipus ni les característiques de l'exclusió social en els àmbits rurals de Catalunya i que, en aquest sentit, la nostra mirada s'ha centrat únicament en l'estudi de diferents contextos urbans. Aquesta delimitació inicial respon a la necessitat de posar uns límits abastables a la proposta de copsar la importància del territori en la configuració dels perfils i situacions d'exclusió. Considerem, doncs, que el coneixement comparat d'uns i altres perfils hauria de ser la matèria preferent en les recerques posteriors sobre exclusió social a Catalunya.

Els territoris estudiats

El treball de camp s'ha efectuat en tres tipus d'àrees urbanes molt diferenciades: un casc històric degradat, un polígon de pisos de protecció oficial i un espai urbà d'autoconstrucció

L'amplitud de la geografia urbana catalana va decantar les opcions de recerca cap a la proposta d'efectuar un estudi aprofundit sobre tres tipus d'àrees urbanes molt diferenciades, triades de manera que fossin representatives de les situacions urbanístiques més comunes a la major part de ciutats de Catalunya. Així, es va escollir, en primer lloc, un casc històric o nucli antic degradat; en segon lloc, un polígon de pisos de protecció oficial i, en tercer lloc, un espai urbà molt caracteritzat per l'autoconstrucció d'habitatges durant els anys cinquanta i seixanta, i posteriorment, per la iniciativa privada.

Per a dur a terme la recerca empírica d'un centre històric que ha patit l'impacte de la degradació urbanística i social, es va optar pel nucli antic de la ciutat de Manresa, a la comarca del Bages. Es

tracta d'una àrea que ha patit uns processos de deteriorament urbanístic i social equivalents als de molts altres centres històrics de ciutats catalanes. A més, el seu caràcter de nucli d'activitat comercial de la ciutat i la comarca, així com la presència dels principals serveis dels dos àmbits, contrasta amb la vulnerabilitat social i econòmica que pateix una part important dels habitants.

En segon lloc, es va optar per desenvolupar un intens treball de camp sobre un municipi amb característiques molt específiques fruit de l'origen i desenvolupament particulars: la ciutat de Badia del Vallès, al Vallès Occidental. Es tracta d'un municipi integrat totalment per blocs de pisos de protecció oficial, que reproduceix les condicions socials i residencials de molts barris i polígons d'habitatge protegit d'altres ciutats de l'Àrea Metropolitana o dins mateix de la ciutat de Barcelona.

Finalment, i com a representació d'aquells territoris nascuts de la desorganització urbanística viscuda als afores de ciutats catalanes a partir de mitjan dècada dels cinquanta, es va escollir el barri perifèric de Roquetes, al districte de Nou Barris de Barcelona. Roquetes és un barri d'orografia irregular, on predomina l'habitatge de dimensions reduïdes i promoció privada edificat durant els anys setanta, quan el barri estava fet, sobretot, d'habitatges precàriament autoconstruïts que encara avui perduren.

L'opció per una mirada molt propera i de vegades compromesa sobre cadascun d'aquests territoris, juntament amb una certa vocació etnogràfica al llarg de tot el procés de recollida i processament de la informació, han estat determinants a l'hora de copsar algunes situacions que fàcilment poden passar per alt en les anàlisis més generals. Així, el fet de poder observar des de primera línia, en un espai geogràfic concret i socialment delimitat, les relacions que hi ha entre els col·lectius més vulnerables, els factors d'exclusió predominants i els equipaments, els programes i els serveis que en cada cas donen resposta quotidiana a les situacions d'exclusió social, ha proporcionat una imatge molt definida i alhora panoràmica de les situacions, els processos i els perfils d'exclusió social urbana més presents a cada indret.

Els resultats de la recerca que aquí presentem són una síntesi global d'allò observat en cadascuna de les àrees esmentades. En conseqüència, es tracta d'una descripció global dels perfils d'exclusió social a Catalunya, construïda sobre la base de l'anàlisi de tres casos «tipus», la situació dels quals és comparable a la de molts altres arreu de la geografia urbana catalana.

S'ha elaborat una descripció global dels perfils d'exclusió social a Catalunya, construïda sobre la base de l'anàlisi de tres casos «tipus», la situació dels quals és comparable a la de molts altres arreu de la geografia urbana catalana

Les tècniques de recerca

La recerca s'ha realitzat en dues fases: la primera ha consistit a detectar i identificar perfils de risc i/o exclusió social en els territoris urbans esmentats. La segona, acostar-nos al vessant més subjectiu i processal de l'exclusió

El procés de recerca que hem seguit en el nostre estudi s'ha organitzat en dues grans etapes. En la primera, l'objectiu va ser detectar i identificar perfils de risc i/o exclusió social en els territoris urbans esmentats, per mitjà de la informació proporcionada per les dades estadístiques, els documents i els experts i treballadors en el territori en diversos camps: salut, educació, serveis socials, etc. En la segona, en canvi, ens vàrem proposar acostar-nos al vessant més subjectiu i processal de l'exclusió social mitjançant entrevistes biogràfiques en profunditat. Aquestes entrevistes ens han proporcionat diverses narracions vitals d'homes i dones que viuen en primera persona situacions d'exclusió o d'alta vulnerabilitat social. En ambdues etapes, el treball de camp també ha inclòs, si bé de manera més informal, algunes tècniques d'observació participant. A continuació comentarem separatament les particularitats de cadascuna de les tècniques esmentades i l'ús que se n'ha fet.

En el conjunt dels tres territoris investigats s'han realitzat un total de 111 entrevistes en profunditat a experts i a persones que treballen en diversos àmbits. Alhora, s'han establert contactes orientadors i d'aprofundiment amb un nombre aproximat de 60 informants més, a banda dels anteriors. Concretament, per territoris, el nombre d'entrevistes realitzades ha estat el següent: 48 a Ciutat Badia, 33 a Manresa i 30 a Roquetes. D'altra banda, a Ciutat Badia, la quantitat de contactes efectuat ha estat de 74 persones, mentre que, tant a Manresa com a Roquetes, la quantitat ha estat d'aproximadament 46 persones. Aquestes entrevistes s'han fet als professionals de diferents àmbits d'actuació que treballen al territori, així com a alguns veïns i veïnes que són membres o responsables de les entitats i/o associacions del territori. Així, entre els entrevistats hi ha metges, educadors, mestres, assistents socials, tècnics i responsables municipals, persones joves, grans, immigrades, de la parròquia, de l'associació de veïns, dels casals, etc. Totes les entrevistes s'han fet a partir d'un guió comú preestablert, però han estat de caràcter molt obert. Amb això s'ha intentat donar als nostres interlocutors la màxima llibertat per a expressar, des de la pròpia experiència, tant les particularitats de la situació que coneixen i viuen, com les seves idees, opinions, pensaments, etc.

En la major part de les entrevistes a experts, s'ha optat per fer un buidatge selectiu de la informació mitjançant dos guions prèviament establerts en funció dels objectius de la recerca: un s'ha destinat a la identificació dels trets generals del territori i del seu tarannà social, cultural, associatiu, etc., i l'altre s'ha emprat, exclu-

sivament, per a organitzar la informació relativa als factors de vulnerabilitat i als col·lectius o perfils d'exclusió social.

D'altra banda, l'anàlisi de dades estadístiques acotades als territoris d'estudi ens ha permès disposar d'un marc de referència descriptiu de la situació demogràfica, econòmica, social i cultural de cadascun. Gran part de les dades estadístiques de cada territori han estat elaborades a partir dels padrons municipals d'habitants, però també a partir del cens de població. Tanmateix, en termes generals, la informació quantitativa a què s'ha accedit ha estat escassa i amb un alt nivell d'agregació territorial, d'edats, sexes o procedències. Les dificultats per a disposar de dades locals actualitzades han estat un factor comú en tots els territoris estudiats. Únicament en el cas de Badia del Vallès, que es tracta d'una unitat administrativa (municipal), ha estat possible tenir accés a informacions estadístiques més enllà del padró d'habitants o el cens. En canvi, aquestes han estat les fonts estadístiques principals en els altres dos territoris. Per aquest motiu, una bona part de les dades presentaven dificultats relatives a l'antiguitat, a la manca o pèrdua d'informació (persones no empadronades, duplicitats inevitables, baixes no registrades, etc.). També s'han invalidat algunes dades per incompatibilitat de les fonts o quan les divisions administratives emprades per a realitzar les operacions no es corresponien exactament amb els límits del territori estudiat.

Finalment, en cadascun dels territoris s'ha dut a terme una recerca exhaustiva de documentació com ara estudis previs, projectes aplicats sobre el territori, informes de l'Administració o d'altres entitats, memòries d'equipaments i associacions, fullets, etc. Tota aquesta informació ha estat objecte d'una revisió i buidatge sistemàtics molt útil, sobretot a l'hora de conèixer amb més detall totes les entitats, institucions i equipaments presents al territori, així com els serveis i programes que desenvolupen. A més, també ens ha donat a conèixer, encara que sigui a grans trets, la configuració històrica de la zona i la seva gent. En alguns casos, aquest material ha estat una valuosa font d'informació. Per exemple, les memòries de projectes o actuacions realitzades, els estudis i/o informes sobre determinats aspectes com la salut, la gent gran, etc., han estat clau per a comprendre la vida social i institucional del territori globalment.

Les dades estadístiques i l'estudi de documents diversos ens han proporcionat una visió prou àmplia de la història i l'actualitat econòmica, política, social i cultural de cada territori, imprescindible per a conèixer i comprendre les dinàmiques i situacions d'exclusió

Les tècniques emprades a la primera fase són: dades estadístiques i documents i entrevistes als experts i als treballadors del territori en diversos camps. En la segona fase s'han fet entrevistes biogràfiques en profunditat

i vulnerabilitat socials que s'hi troben. Ara bé, va ser l'anàlisi transversal de les entrevistes als diferents territoris, juntament amb aquesta informació prèvia, la que ens va permetre constatar la presència i la lògica acumulativa dels factors de vulnerabilitat sobre certs col·lectius de persones, així com les particularitats d'aquests processos segons el gènere, la procedència i l'edat.³

La segona fase de recerca s'ha centrat en els protagonistes directes de l'exclusió i la vulnerabilitat socials, més que no pas en el territori. La base del treball han estat les entrevistes biogràfiques en profunditat fetes a persones que han viscut i/o viuen en situacions de vulnerabilitat o d'exclusió socials. Aquestes narracions biogràfiques ens han permès contrastar la informació elaborada en la primera etapa i posar en relleu l'experiència viscuda i, per tant, la dimensió subjectiva o perceptiva que té l'exclusió social.

La principal dificultat d'aquesta etapa de la investigació ha estat, probablement, contactar amb persones que responguessin en més o menys mesura a alguns dels perfils identificats. Per aquest motiu, ha estat cabdal la col·laboració d'alguns dels professionals, treballadors i/o veïns d'entitats i associacions que ja vàrem entrevistar durant la primera fase. La major part d'entrevistes, s'han fet per mediació d'aquestes persones, que ens han posat en contacte o presentat persones disposades a acceptar la nostra proposta. Alhora, però, també s'han emprat altres xarxes per a contactar amb determinats perfils que presentaven més dificultats d'accés i, per aquest motiu, s'han realitzat algunes entrevistes fora dels territoris inicialment treballats. Gràcies a la col·laboració desinteressada de diferents persones, s'han arribat a fer 18 entrevistes entre els més de 25 contactes establerts. Aquestes entrevistes, que de vegades han requerit dues sessions, s'han dut a terme procurant respectar el ritme i la narració de l'entrevistat, amb un guió previ molt obert, en què es demanava a les persones que, passant pels diversos àmbits (economia, treball, formació, salut, residència i ciutadania), narressin la seva vida. En aquesta publicació, els resultats d'aquesta segona fase s'han emprat per a il·lustrar la descripció i classificació dels perfils que oferim tot seguit.

3. Pel que fa a l'anàlisi transversal dels territoris, atès que els resultats que presentarem en aquest informe tenen vocació de síntesi generalitzable, voldríem deixar constància del fet que els perfils descrits són presents en tots els indrets estudiats. Tanmateix, la intensitat de les situacions particulars i la quantitat de persones que viuen en aquestes condicions poden variar depenent, sobretot, del desenvolupament històric i econòmic del territori i de les polítiques d'integració social de què gaudeix.

Perfils d'exclusió social urbana a Catalunya

Un dels primers esculls en la recerca plantejada fou delimitar què entendríem per perfil d'exclusió. En aquest sentit, és important recordar que els factors assenyalats no condueixen per si sols o necessàriament a una situació d'exclusió social, tot i que poden ser reflex d'una vulnerabilitat amb intensitats diverses.

La definició més senzilla i probablement més operativa per a la construcció de la tipologia que presentem a continuació va ser considerar un perfil d'exclusió com una combinació particular de diversos factors sobre una mateixa persona en un moment determinat del temps. Tanmateix, aquesta definició ens hauria portat a una classificació interminable de perfils que no seria altra cosa que la plasmació individualitzada de la variabilitat social. Per a evitar-ho, els perfils que finalment hem caracteritzat en el nostre estudi representen tan sols una construcció ideal de les combinacions de factors més freqüents. Així doncs, per a construir els perfils d'exclusió, el criteri bàsic emprat ha estat l'acumulació de diversos factors, així com la intensitat que presenten.

Amb aquestes consideracions prèvies, en el terreny pràctic, hem organitzat l'exposició de perfils en dos grans blocs: el primer proposa una ordenació a partir dels eixos de desigualtat —gènere, edat i procedència— que presideixen i donen una forma particular a la major part de situacions considerades. En aquest cas, doncs, els perfils estan organitzats a partir d'aquests tres elements, i els factors d'exclusió que caracteritzen els perfils provenen de tots els àmbits definits teòricament (economia, treball, educació, salut, residència i ciutadania). Així, per exemple, es parlarà de la incidència de les càrregues domèstiques entre les dones, de l'aïllament relacional de les persones grans o de la irregularitat administrativa que aboca moltes persones de procedència extracomunitària al treball submergit.

Per contra, en el segon bloc es proposa recollir uns tipus de perfils que giren al voltant d'un àmbit determinat i en què les desigualtats per raó de gènere, edat i procedència o ètnia estan presents, però no són els eixos que dibuixen la problemàtica d'exclusió que els caracteritza, com és el cas de les persones amb discapacitats, les persones sense sostre o els presos.

Els perfils d'exclusió social recullen les combinacions de factors de risc més freqüents sobre una mateixa persona en un moment determinat del temps

El primer bloc de perfils d'exclusió social gira entorn dels grans eixos de desigualtat: gènere, edat i procedència. El segon bloc parteix de factors molt determinants: la salut, l'habitatge i la reclusió penitenciària

Perfils d'exclusió social des d'una perspectiva de gènere, d'edat i de procedència

A continuació, exposarem el primer bloc de perfils, els presidits pels tres grans eixos de desigualtat social: gènere, edat i procedència. Actualment aquests tipus de desigualtats adquireixen una profunditat i sovint unes aparences renovades; s'infilten i impregnen com mai el conjunt de les relacions econòmiques, socials, polítiques i culturals. Aquests tres eixos donen lloc a l'existència de característiques pròpies en les situacions d'exclusió social que poden experimentar els diferents segments de població: dones, homes, infants, etc. Des d'aquest punt de vista, és possible parlar d'uns determinats perfils d'exclusió social marcadament determinats per les desigualtats de gènere, edat i/o procedència, en els quals els factors d'exclusió que hi intervenen estan completament travessats i definits per aquestes desigualtats bàsiques de l'estructura social.

Perfils d'exclusió social vinculats al gènere

L'estudi de l'exclusió social mostra la permanència i l'aprofundiment de les desigualtats socials per raó de gènere. Aquest fet pot confirmar fàcilment l'existència de factors d'exclusió social que únicament repercuteixen sobre les dones.

En aquest primer punt farem referència a diversos perfils d'exclusió social o d'elevada vulnerabilitat comunament detectats entre les dones, i a un altre perfil que es produeix molt específicament i concretament entre els homes. En aquest darrer perfil s'interrelacionen els factors de tipus econòmic i laboral amb els rols de gènere socialment assignats als homes adults.

Perfils d'exclusió social entre les dones

Entre les dones, els factors de més incidència en els processos o situacions d'exclusió social són els vinculats al treball domèstic en el sentit més ampli, i a la combinació d'aquests amb les dificultats d'inserció laboral i amb un nivell de precarietat important en l'àmbit de la salut. En aquests casos, petits problemes no resolts acaben configurant quadres de més gravetat.

Entre els perfils de dones altament vulnerables o excloses, es poden distingir, com a mínim, tres grups: el de les dones en edat activa que presenten problemes de salut i dependència econòmica derivats de la sobrecàrrega domèstica; el de les dones que encapçalen llars monomarentals amb dificultats econòmiques i escassetat de xarxes familiars i/o socials i, finalment, el de les dones en edat activa, víctimes de maltractaments i dependents econòmicament.

Les desigualtats socials per raó de gènere persisteixen. Existeixen factors que afecten de manera molt diferenciada homes i dones

En el primer cas, la sobrecàrrega suposa l'assumpció íntegra de l'atenció a persones dependents, càrrega que s'afegeix a les responsabilitats que la dona ja té a la llar. Aquesta situació condemna la dona a una dependència econòmica permanent de la seva parella i/o de prestacions i, per tant, a la precarietat material. També genera problemes de salut físics i psicològics que s'agregen amb l'edat. Alhora, en molts casos, la manca de temps lliure per a dedicar-se a si mateixa debilita el seu capital relacional i la condueix vers la soledat.

La sobrecàrrega domèstica de moltes dones causa problemes de salut i impossibilita que s'independitzin econòmicament

Hacen jornadas partidas, llegan a casa, ocúpate de los niños, no-se-qué... ¿Qué tiempo tienes para irte a dar una vuelta por ahí? ¿O quedar con un amigo a tomar un café? No. Mucha gente que deja de... Eso, tanto la gente joven... Yo creo que son más las mujeres más mayores, ¿no? (...) que no, ¡vamos! ¡que no se relacionan! ¿no? [Metgessa de família.]

El fet que moltes d'aquestes dones parteixen de nivells formatius baixos o molt baixos i la impossibilitat de compatibilitzar la sobrecàrrega amb una ocupació a jornada completa, comporten una desqualificació laboral important i greus dificultats per a aconseguir una ocupació. Tot plegat les condueix al treball submergit. En aquest perfil, les desigualtats de gènere se sobredimensionen, motiu pel qual l'autoestima d'aquestes dones es mina progressivament, i més quan hi ha situacions de violència per part de la parella o d'altres membres de la llar.

L'autoestima d'aquestes dones acostuma a ser molt baixa. Tot plegat s'agreuja molt quan hi ha situacions de violència domèstica

...Digo: «Pero, pero ¿tú de qué vas?» ¡Mira, me puse! Dice: «¡Pero mujer, que lo hice por ti!» Porque encima te comen el coco, ¿sabes? Tú te crees que eres la culpable, te crees que eres tú la que has hecho mal... ¡Yo toda la vida he creído que no sirvo para nada! Que tengo yo la culpa con los hombres, porque mi padre me hizo eso y yo me dejé. Entonces, me creo culpable de todo, ¡me creo todo lo que me decía! [Relat biogràfic d'una dona.]

Aquest perfil apareix de manera recurrent en els territoris estudiats. La sobrecàrrega familiar acostuma a estar acompanyada de dos factors que tendeixen a magnificar-la: la necessitat d'atendre més membres que componen la llar, i a alguna/es persona/es mancada/es d'autonomia personal. Són les dones les que assumeixen totalment la responsabilitat d'una càrrega afegida, si no és a nivell econòmic, sí que és a nivell domèstic, educatiu i/o emocional.

Alhora, es tracta de dones que, per a la cura d'aquestes necessitats, no tenen l'ajut ni del cònjuge o parella, ni d'altres familiars, ni d'una persona contractada, ja que sovint ens referim a dones que formen part de llars en què la situació econòmica ja és en conjunt precària, i per això moltes assumeixen a vegades petits treballs de neteja o temporals, que entenen com una ajuda a l'economia familiar.

En el supòsit que cerquin feina, són un dels col·lectius més difícilment «ocupables» i, com més grans són, més es complica aquesta situació.

La baixa formació, l'edat i la manca de temps són greus obstacles per a trobar feina. L'única opció per a aconseguir diners acostuma a ser treballar en l'economia submergida

... Y ahora este año he ido a la asistenta y me ha dicho, mira, yo tengo 61 años: «Claro, ya nosotros no podemos hacer nada contigo porque los que tenemos aquí, pues les buscamos trabajo, porque son jóvenes (...), pero tú ya con la edad que tienes, trabajo no te vamos a buscar.» (...) Muchas mujeres aguantan por los maridos por lo económico, ¡muchas! ¿Si no tiene la juventud trabajo, cómo va a tenerlo una persona con 58 años 59? No, ¡ya te tienen para el retiro!, ¡y yo estoy fuerte todavía, eh! [Relat biogràfic d'una dona.]

El fet de treballar, però, no sempre comporta una independència econòmica, ja que, per força, es tracta d'una jornada molt flexible, que s'ha de compaginar amb l'atenció a la o les persones dependents i amb la gestió de la llar. Així, les condicions laborals d'aquestes dones són necessàriament precàries, amb sous baixos o molt baixos, en ocupacions temporals i intermitents i, com hem dit, en la major part dels casos, sense relació contractual. Per tant, es veuen abocades molt sovint a la dependència econòmica de la parella o de les prestacions socials. A causa d'això, en el futur, aquestes mateixes dones no tindran dret a una pensió de jubilació o tindran una prestació de vellesa insuficient.

Pero me queda muy poco de jubilación, porque yo he trabajado [amb contracte] en el paseo de Gracia cosiendo, pero en los bares, camarera... He trabajado como una... ¡Pero esto no me consta en ningún lado! Entonces me dijo la asistenta: «Esto te quedará pues como ahora tienes. Si suben la pensión y esto, te quedará el SOVI que son unas 45, 50..., eso es lo que quedará». [Relat biogràfic d'una dona.]

En el segon perfil identificat entre les dones, la monomarentalitat és el factor principal d'exclusió. La monomarentalitat debilita les possibilitats de relació social i el fet de no disposar de suports

familiars ni comunitaris pot comportar situacions de vulnerabilitat en què es retroalimenten l'assumpció total de les responsabilitats domèstiques, emocionals i educatives, la precarietat econòmica i laboral, la dependència de prestacions i el deteriorament de la salut física i mental de la dona. Sovint, l'expulsió d'aquestes dones del mercat laboral formal i el fet de no tenir suports, s'agregen a causa dels nivells formatius baixos, les activitats alternatives en l'economia submergida, l'edat i la procedència que, en determinades circumstàncies, estigmatitzen fortament aquestes dones. En aquesta situació de fragilitat generalitzada, l'aparició o l'agregament de certs factors pot esdevenir fatal en termes d'exclusió social, tant per a la dona com per a la resta de la llar que encapçala. D'aquesta manera, la dona es pot trobar ràpidament abocada a l'exclusió social si se li afegeix una càrrega familiar addicional, si pateix algun tipus d'addicció, si desenvolupa crisis depressives o d'ansietat, si és maltractada pels fills, si perd la feina, etc.

Les dones que encapçalen llars monomarentals, amb dificultats econòmiques i poques xarxes familiars i socials, es troben en situacions de molta fragilitat

Por lo que yo me deprimí mucho cuando yo empecé con la baja..., porque yo sabía..., que si yo dejaba de trabajar..., yo ya era pobre..., pero me iba a volver a lo que estoy ahora: más pobre todavía. Y yo no quería, porque yo ya sé lo que es esto. Entonces, ¿qué pasa? Que tenía miedo pero yo..., ¡yo me iba a limpiar con una muleta! [Relat biogràfic d'una dona.]

Entre aquest col·lectiu, el perfil de més vulnerabilitat coincideix amb dones separades o divorciades, amb dificultats per a percebre ingressos procedents de la seva exparella i amb uns nivells formatius baixos o molt baixos. Es tracta, moltes vegades, de dones que han seguit una trajectòria d'abandonament o fracàs escolar i que han viscut sempre en una situació de precarietat laboral amb treballs poc qualificats en indústries o en els serveis, com a treballadores familiars amb contracte o sense, etc.

Sin contrato. (...) Cuando yo cosía..., había una época (...). Cuando había faena..., tenía que trabajar mucho y por eso tenía que quedarme hasta las tantas en invierno; en Navidades y en Semana Santa tenía que trabajar más... Cuando mi niño era muy pequeño, mi hermano, el sastre, se llevaba a mi hijo con su mujer, con sus hijos, en su terreno (...). Y yo siempre me he quedado cosiendo, porque toda mi vida ha sido trabajar, trabajar, trabajar, nunca salir. Salir no he salido..., ni pagar un pequeño capricho..., ni me compraba la ropa... Cosas de estas, nada. [Relat biogràfic d'una dona.]

Moltes dones llatinoamericanes encapçalen llars d'aquest tipus. Treballen moltes hores en feines mal remunerades i no disposen de xarxes familiars de suport

De fet, tant si són monomarentals com si no ho són, és habitual que les mares treballadores amb fills petits i recursos escassos facin ús dels llaços familiars de què disposen per a poder compaginar la vida laboral amb les responsabilitats familiars, però quan aquests llaços són inexistents, com és el cas del perfil que dibuixem, la situació es complica enormement. Responent a aquest perfil, hi ha força dones centreamericanes i sud-americanes, d'entre 35 i 45 anys, separades o divorciades, sense xarxes familiars i que encapçalen llars monomarentals. Molt sovint, han arribat a la situació descrita després d'haver passat per episodis de violència de gènere lligats al mateix procés migratori, per trastorns psicològics, per addiccions i/o problemàtiques d'alcoholisme de la parella. Aquestes dones solen fer llargues jornades laborals en ocupacions de baixa qualificació i remuneració.

O sigui, aquí moltes dones a servei domèstic i de cuidar avis i coses així, és la repanotxa, eh!? Les hores que s'hi... I si un dia han de demanar per venir a l'escola per alguna cosa, bueno! morros! Vull dir, hi ha gent que et demana si us plau que un dia que vénen puguin fer tots els papers, tot... Tot, i que puguin acabar aviat per anar després a l'institut a matricular l'altre, i per anar a sanitat a buscar les vacunes, «Porque la señora le ha dado un día» i com en un dia no ho faci tot, ho té clar! [Mestra d'escola.]

En termes generals, les dones que encapçalen aquestes llars acostumen a tenir una escala de valors i prioritats que gira quasi exclusivament al voltant dels fills, fins al punt de descuidar-se de si mateixes. En aquest sentit, no acostumen a tenir ni a voler noves parelles. Tenen una important cultura de l'estratègia i unes capacitats remarcables en la gestió de la vida quotidiana, presidida per un sacrifici constant i total pels fills. La preocupació pels fills porta moltes d'aquestes dones a conèixer i utilitzar tots els recursos que tenen a l'abast: beques escolars, esplais, casals, etc.

Finalment, destaquen com a perfil, les dones en edat activa maltractades i dependents econòmicament. La violència domèstica comporta seqüeles físiques i psíquiques per a la dona amb diferents nivells de gravetat. El dèficit o l'absència d'ingressos propis s'aguditzava en aquests processos, i les possibilitats de sortir de les situacions de violència es reduïen. Aquesta problemàtica és més greu encara quan es tracta de dones amb nivells formatius baixos, que no tenen experiència laboral o que es troben desqualificades. La violència domèstica combinada amb la dependència econòmi-

ca respecte del maltractador provoca que moltes dones visquin la situació com un carreró sense sortida.

Les dones maltractades i dependents econòmicament es poden trobar en un carreró sense sortida. Els suports familiar, institucional i social efectius són un factor clau perquè puguin sortir d'aquesta situació

Claro, yo, es que a veces dicen las cosas: «¿Por qué aguantas que te peguen?» ¡Pues muy sencillo! A veces no es porque lo quieras, a veces las circunstancias que no tienes dinero, a veces es porque no quieres escándalos por la gente que te oye de la escalera, a veces porque tienes dos hijos que se ponían en la habitación, y yo callaba, me llegaba, me chillaba él y yo callaba para que mis hijos no salieran, sobre todo el mayor, que ya se peleó tres o cuatro veces con él. [Relat biogràfic d'una dona.]

En aquestes situacions, els suports familiar, institucional i social poden esdevenir el factor clau de superació de l'exclusió social que pateixen aquestes dones.

— I no havia pensat mai a separar-se?

— Sí, sí, però jo no treballava en aquell moment, era quan jo tenia les nenes petites i no podia separar-me. Llavors, ma mare em va dir que no, que no em podia ajudar i que no. Que m'havia d'aguantar i tal, i per això he aguantat tota la vida! [Relat biogràfic d'una dona.]

Perfils d'exclusió social entre els homes

Entre els perfils d'exclusió social vinculats al gènere, cal tenir en compte que, en el cas dels homes, els factors més importants són els de tipus laboral i, en qualsevol cas, els que afecten la posició de l'home com a cap de família i sustentador econòmic de la llar. Essent així, situacions d'atur perllongat, jubilacions anticipades, invalideses per malaltia o accident laboral, etc., són les que amb més freqüència interfereixen l'estabilitat d'uns rols i unes funcions de gènere clarament determinades per l'entramat social general.

En el cas dels homes, els factors de més importància són els de tipus laboral i els que qüestionen la seva posició material i simbòlica com a caps de família i sustentadors de la llar

[Parlant del seu marit] És una persona, ¿no? Tiene sentimientos... Quiere estar contigo, ¿no? Y yo cobro de esta ayuda, ¿no? Y él tiene que comer de esta ayuda, ¿no? ¡Y él es un hombre!, y no tiene suerte. Ha buscado en todos los sitios, y de faena, nada, nada... ¡no sale nada! Y se pone como muy nervioso..., no sé..., hay veces que... ¡que se pelea conmigo! ¡Hay veces que viene la policía y todo! [Relat biogràfic d'una dona.]

L'exclusió del mercat laboral que pateixen alguns homes de mitjana edat, sustentadors principals d'una llar, pot ser un factor

determinant de l'exclusió social d'aquest col·lectiu. Evidentment, també hi poden haver dones afectades per la mateixa circumstància, però la diferència entre els uns i les altres radica en el fet que, generalment, els homes de mitjana edat i caps de família, en les nostres societats, constitueixen el paradigma de la inclusió social. La pèrdua d'aquest estatut té conseqüències, sobretot emocionals, diferents de les que poden aparèixer en les dones de mitjana edat, fins i tot en el supòsit que siguin caps de família. Als homes més grans de 45 anys, caps de família, aquesta pèrdua del lloc de treball, qualificat o no, però fins aleshores estable, juntament amb l'edat, els dificulta enormement la reincorporació al mercat de treball, ja que molts es troben immersos en processos de desqualificació o manca de formació gairebé sempre irreversibles. Poden ser, doncs, persones que s'han vist afectades per una reducció de plantilla o una prejubilació.

L'exclusió del mercat laboral a una edat avançada acostuma a ser irreversible i té greus conseqüències emocionals

Les expectatives socials dipositades en els homes adults els fan sentir culpables de la seva situació de «fracàs» i els socava l'autoestima. La impossibilitat de continuar exercint amb èxit la funció de sustentador principal de la família els pot crear conflictes personals que els poden dur al trencament familiar, a la soledat, a la pèrdua d'autoestima, a l'abús de substàncies, etc.

No, de pequeño, no... El alcohol empecé a beberlo..., pues..., después de tener las crías. Cuando ya no encontraba faena..., tuve dos juicios... [Relat biogràfic d'un home.]

Ahora, la tendència general a refusar la formació ocupacional i/o els suports externs, en el cas que existeixin, situa molts d'aquests homes en un atur irreversible. Malgrat tot, en molts casos, el fet d'haver mantingut vincles amb el mercat durant un període més o menys llarg de temps permet que molts d'aquests homes tinguin més facilitat que les dones per a accedir a determinats subsidis i prestacions que, tot i ser escassos, els ajuden a subsistir.

Cal tenir en compte que les dificultats econòmiques vinculades a aquest perfil afecten no només els homes que l'encarnen, sinó també les seves famílies i/o llars; sobretot en la mesura en què, malgrat que no tenen feina i han perdut la condició de sustentadors principals, continuen exercint el paper de caps de família. De vegades, quan la cònjuge o parella treballa i esdevé, doncs, la sustentadora principal de la llar, però no té l'autoritat dins el nucli, es pot arribar a desencadenar una important font de conflic-

te o, fins i tot, una ruptura familiar. Quan això s'esdevé, la soledat apareix com un factor d'exclusió definitiu. La impossibilitat d'afrontar, paral·lelament, els fracassos laboral i familiar pot abocar molts d'aquests homes a situacions veritablement complexes a nivell psicològic o psiquiàtric.

Perdre la condició de sustentador principal pot dur al conflicte i al trencament de la llar. La soledat, l'abús de substàncies i els problemes psicològics apareixen aleshores com a factors d'exclusió definitius

Jo ja començava a anar amb metges..., i em prenia Diazepan..., i quan em vaig separar que va ser tot molt ràpid..., em va sobtar allò..., i..., com si m'haguessin tancat... (...) i què més... tinc el fetge tocat..., els nervis..., el coco..., tremolors..., em vénen, em marxen, em vénen, em marxen (...), aquests tremolors em vénen des que em vaig separar..., perquè no m'ho vaig acabar d'empassar i... [Relat biogràfic d'un home.]

Així, per exemple, són freqüents els quadres depressius, d'angoixa i d'ansietat. I tot això lligat a les dificultats que els suposa, no només afrontar la gestió quotidiana de les seves vides, sinó fer-ho, moltes vegades, sense cap tipus de suport emocional.

Les dificultats per a reconèixer, acceptar i orientar novament la situació laboral, que és viscuda com un fracàs i, en els casos més extrems, l'aïllament familiar i social que s'imposen a si mateixos, els inhabilita per a fer ús dels ajuts o serveis que l'Administració o el tercer sector els poden oferir. Així, s'agreugen moltes de les dificultats psicològiques i de subsistència que la major part d'aquests homes han d'afrontar. La majoria es troben desproveïts dels recursos personals, socials i, de vegades, familiars per a encarar la situació, de manera que, sovint, se'ls afegixen altres factors de vulnerabilitat com la depressió o els trastorns psicològics, l'abús d'alcohol o d'altres substàncies.

Perfils d'exclusió social per edats

L'edat determina perfils d'exclusió molt específics, sobretot entre els més grans i els més joves. Ambdós col·lectius es troben al marge del mercat laboral, i per tant, la seva situació està molt vinculada, en el cas dels grans, a les relacions passades, i en el cas dels més joves, a les relacions que els serà possible establir en el futur o a les que tenen en el moment present. En un cas i altre, la manca de xarxes familiars i socials de suport i relació, així com els conflictes familiars o situacions de dificultat, poden ser els detonants principals de situacions d'exclusió social.

Els més grans i els més joves estan exclosos del mercat laboral. La situació d'aquests col·lectius depèn fortament de les xarxes familiars i socials

Perfils d'exclusió social entre les persones grans

Entre els grans, els factors de més incidència són l'econòmic, el relacional i, com és obvi, la salut. Com en els casos anteriors, entre les persones grans hem volgut destacar tres col·lectius o perfils, dins dels quals es poden fer encara infinitat de distincions i matisos: el grup de les persones més grans de 65 anys amb un deteriorament generalitzat de les condicions de vida que viuen soles o amb la parella en situació similar, el de les persones grans maltractades psicològicament i/o físicament per altres membres de la llar i el de les dones més grans de 65 anys amb problemes de salut derivats de la sobrecàrrega familiar.

El primer perfil ens acosta a la realitat de moltes persones grans que disposen d'uns recursos econòmics escassos o molt escassos, i que a més tenen un estat de salut precari, agreujat per la debilitat de les xarxes familiar i social i les males condicions de l'habitatge i/o de l'entorn on resideixen. En aquestes circumstàncies, el procés de deteriorament personal en termes de salut s'agreuja i s'accelera a causa del sobreenvelliment,⁴ el deteriorament de l'entorn i la manca de recursos familiars, socials i/o institucionals. Totes tres mancances es reforcen entre si. En termes generals, a més, els nivells de renda de la gent gran són minsos i, en molts casos, resulten insuficients per a la supervivència. Les principals fonts d'ingressos acostumen a ser la jubilació, el SOVI (assegurança obligatòria de vellesa, entre 200 i 300 euros mensuals) o la pensió de viduïtat. En aquest sentit, les desigualtats de gènere agreugen les situacions de més precarietat, ja que les prestacions més elevades són les de base contributiva.

Altres factors que defineixen aquest perfil són els nivells de formació molt elementals o nuls, sobretot entre les dones, on es donen elevats índexs d'analfabetisme, i les mancances en termes familiars i/o de relacions personals i socials, que condueixen molts d'aquests ancians a l'aïllament i la soledat. En alguns casos, aquesta soledat, juntament amb l'estat de salut i/o les limitacions formatives, creen la tendència a romandre a l'habitatge i a passar les hores veient la televisió, que és l'únic recurs de què disposen aquestes persones per a entretenir-se.

La manca de recursos econòmics, els problemes de salut, l'escassetat de xarxes familiars i socials i les males condicions de l'habitatge provoquen un deteriorament generalitzat de les condicions de vida

4. S'entén per «població sobreenvellida» la que supera els 85 anys. La presència d'aquest sector de població tendeix a incrementar-se en molts barris i ciutats catalans.

Porque veo Gran Hermano... Claro yo chupo toda la tele. Me la chupo toda, por las noches... Claro no tengo otra cosa... A veces me encuentro sola. [Relat biogràfic d'una dona.]

Els ancians més aïllats socialment i familiarment acostumen a experimentar declivis d'autoestima o estats depressius que reforcen la seva comunicació i que els dificulten, encara més, l'establiment de contactes amb altres persones i/o demanar ajut.

Els ancians pateixen a causa de l'aïllament i la soledat

Bueno, de vegades el metge m'ho diu que tinc depressió, perquè li dic que no tinc ganes de fer res o de trista o que ploro..., però depressió, no, perquè no em fa falta res. Em fa falta companyia! Però a mi no em fa falta res, perquè jo em conformo amb el que tinc. [Relat biogràfic d'una dona.]

L'espai en què habiten molts d'aquests ancians amb pocs recursos econòmics i que no disposen de suport familiar i/o social es va deteriorant a mesura que empitjora el seu estat de salut. Moltes vegades, les persones grans soles i que a més pateixen alguna malaltia crònica i/o incapacitant, no poden anar arrançant els desperfectes que es produeixen a l'habitatge, de manera que aquest pot acabar essent un veritable factor de risc. De vegades, a més, els habitatges on resideixen ja tenen deficiències estructurals i/o mancances en els equipaments bàsics o d'altres. Així, per exemple, la manca d'ascensor, les escales estretes i fosques amb esglaons alts i/o irregulars, banys situats a l'exterior, habitatges mancats de calefacció o aigua calenta, poden ser impediments molt seriosos.

Les males condicions de l'habitatge i els problemes de salut es retroalimenten

Ella pot sortir de casa, però per a accedir a casa seva ha d'anar amb lot, a l'escala no hi ha llum... I a les dues de la matinada, cada dia, s'ha de llevar a treure aigua d'uns dipòsits que li vesen, perquè els sobreexidors... Bé, doncs, de gent com aquesta, n'hi ha. [Treballador d'una empresa municipal d'habitatge.]

L'estat de salut de les persones grans presenta, en termes generals, unes problemàtiques pròpies de l'edat que, amb el pas dels anys, esdevenen malalties cròniques i/o problemes de mobilitat, diabetis, hipertensió arterial, degeneració cognitiva o mental, etc.

Jo em sento..., de la manera que estic em sento més segura dintre casa [al principi ha comentat que hi ha dies que té mareigs]. Al carrer em sembla que el cap se m'enterboleix una mica i no em sento tan bé. [Relat biogràfic d'una dona.]

Aquestes patologies sovint s'agreugen per l'incompliment de la medicació i de l'alimentació prescrites i, moltes vegades, acaben derivant en situacions de dependència, en què la persona necessita l'ajut d'algun altre individu per a poder desenvolupar les activitats de la vida diària (menjar, vestir-se, comprar, etc.).

El segon cas d'exclusió entre persones grans que hem volgut destacar és el del maltractament. La violència contra els grans apareix sobretot en forma de negligència i maltractaments emocionals. També, però, trobem l'explotació material o l'ús dels recursos econòmics de l'ancià o l'anciana sense el seu consentiment.

El maltractament de les persones grans pren múltiples formes: negligència, explotació material, sobrecàrrega, maltractament emocional, etc.

Mira puede ser por ejemplo un señor solo, el otro día vino. Hace..., la semana pasada. Un señor en la consulta, mayor, de unos 70 años, llorando, que quería, solamente quería analgésicos. El médico le quería mandar a hacerse exploraciones, porque claro, a ver qué tenía, y dijo que no podía, que se lo tenía que hacer todo a su hijo, que le tenía que hacer la compra, la comida y todo y que no podía ir a hacerse las exploraciones. Y el hijo es uno de estos separados, que ha vuelto a vivir con el padre. [Infermera.]

Tot plegat descansa en una concepció utilitària de la vellesa a la qual, en ocasions, se sumen les desigualtats de gènere. Com en qualsevol situació en què l'autonomia de la persona està limitada, creix la vulnerabilitat respecte d'altres factors que tenen a veure amb la situació de la llar que se'n fa càrrec: dificultats econòmiques, consum d'alcohol, estrès a causa de l'atenció a una persona dependent, etc.

El darrer perfil que destaca entre les persones grans és el de la sobrecàrrega familiar. Es tracta sobretot de dones que tenen cura amb diferent intensitat d'altres membres de la família, convisquin o no al mateix domicili. Acostumen a tenir uns ingressos molt reduïts procedents d'una pensió de jubilació o viduïtat. Inicialment no acostumen a presentar problemàtiques de salut greus, tot i que amb el pas del temps acaben patint-les.

La sobrecàrrega familiar acaba provocant en les dones problemes de salut greus

Porque yo sé mirar por un duro. (...) Unas lentejas con costillitas, muy buenas, que las niñas cada vez que hago se chupan los dedos. Hago macarrones, que es poco dinero. (...) Como no me gasto dinero en potitos, se lo trituro todo. (...) Y en mi casa, para mi hijo pequeño [de 34 anys] y para mí, me... Y el otro hijo, que viene tres días a la semana (...). Yo le lavo los trajes. [Relat biogràfic d'una dona.]

Moltes, a més, es veuen obligades a complementar els seus ingressos amb el treball submergit, fent neteges en cases o fent de «cangur».

Ves a veces a los abuelos que ya tendrían que estar jubilados y que a veces ya han dejado de trabajar, y se vuelven a poner a trabajar porque tienen que mantener a los hijos y a los nietos, pero sobre todo a los nietos. [Metge de capçalera.]

De vegades, es fan càrrec diàriament de la cura dels néts (els donen el menjar, els porten a l'escola i els van a buscar, etc.), perquè els fills treballen i no tenen temps i/o possibilitats d'assumir aquestes funcions. És força freqüent que dones grans assumeixin la tutela dels néts. Aquests casos es produeixen gairebé sempre entre nuclis familiars desestructurats per la mort, l'empresonament o l'addicció d'un o d'ambdós progenitors. Les relacions entre aquestes àvies que fan de mare i els néts no sempre són fàcils, especialment quan els infants arriben a l'adolescència. En aquest moment, la relació es complica fins a tal punt que, en la majoria dels casos, l'acolliment s'arriba a trencar.

Un altre cas similar és el de les dones grans que tenen a càrrec algun fill o filla adult/a i depenent. La dona es fa càrrec d'un descendent que es pot haver emancipat anteriorment i que ha retornat al domicili patern arran d'una separació o divorci, una reclusió penitenciària, una addicció, etc. També es dóna el cas de fills que, per discapacitat o trastorns mentals, no s'han emancipat mai.

Finalment, en alguns casos, a més d'oferir aquest suport als seus descendents, també tenen cura dels pares o mares ancians a la pròpia llar.

La responsabilitat absoluta sobre les tasques domèstiques, la subsistència econòmica, l'educació i el suport emocional a altres membres de la família tenen conseqüències importants en la persona que ha d'assumir aquestes responsabilitats. El fet d'oferir auxili als fills, de fer-se càrrec d'una persona adulta dependent o de responsabilitzar-se de la tutela dels néts, deterioren progressivament la salut física i mental d'aquestes dones, les empobreix a nivell relacional i soscava encara més els migrats recursos econòmics que tenen.

El meu marit, pobre..., ara es porta bé, perquè no té cap altre remei! A més, em necessita. Em necessita com el pa que menja, perquè jo el dutxo, jo l'arreglo (...). I ajupir-se i això, clar, de vegades s'ofega. És que ho estic passant molt malament, molt

Les dones grans assumeixen moltes tasques de cura dels néts i, fins i tot, n'assumeixen la tutela. En aquest cas acostumen a aparèixer greus problemes de convivència

Ajudar o tenir cura dels familiars acostuma a deteriorar progressivament la salut d'aquestes dones, les aïlla i minva els escassos recursos econòmics que tenen

malament. I ara que m'han fet aquest favor d'ingressar-lo [des de servei socials] un mes només perquè jo dormi! Simplement perquè jo dormi! [Relat biogràfic d'una dona.]

Perfils d'exclusió social entre infants, adolescents i joves

Dins els perfils d'exclusió per edats, l'altre gran col·lectiu de vulnerabilitat és el d'infants, adolescents i joves. Les diferències de gènere entre aquests perfils són extremament rellevants entre els adolescents i els joves. Tanmateix, els factors de més incidència a l'hora de determinar situacions d'exclusió entre aquests grups són, en essència, d'arrel relacional —familiars o entre iguals—, de formació i, a mesura que són més grans, d'inserció laboral i socio-sanitaris, vinculats sobretot al consum de drogues, als hàbits alimentaris o a certes pràctiques sexuals de risc. En primer lloc, destacarem el perfil d'exclusió social que es dibuixa entre molts infants i adolescents desatesos o amb responsabilitats excessives. En segon lloc, parlarem dels adolescents que han abandonat l'escola i/o que tenen conflictes i/o dificultats familiars i, en tercer lloc, parlarem dels joves i distingirem dos subgrups: el dels menors d'edat amb abandonament escolar i dificultats d'inserció laboral, i el dels majors d'edat exclosos del mercat de treball amb consum de drogues i trastorns psicològics lleus.

El primer dels perfils és, doncs, el d'infants o adolescents desatesos i/o amb càrregues o responsabilitats excessives que, a Catalunya, no són les pròpies de la seva edat. La desempara i la sobrecàrrega que suposa per a un infant o un adolescent l'assumpció de responsabilitats domèstiques, familiars o tenir cura de si mateixos, poden intervenir com a factors d'exclusió social, en la mesura que determinen el desenvolupament de les etapes infantil i juvenil. Normalment, les circumstàncies que travessen les vides d'aquestes persones tenen a veure amb elements exteriors que incideixen sobre les condicions de vida i les oportunitats o possibilitats de desenvolupament. Moltes vegades, els conflictes familiars sumats a les dificultats econòmiques, laborals o de salut, que travessen els nuclis familiars de què formen part es tradueixen en menys control i/o més desorganització dels aspectes quotidians més bàsics.

Els factors que més afecten els més joves són inicialment la situació familiar i la formació. Més endavant, s'hi afegeixen la inserció laboral, les xarxes d'iguals i els riscos socio-sanitaris

Els infants desatesos i/o que tenen un excés de responsabilitats assumeixen tasques que a Catalunya són considerades impròpies de la seva edat

— Comía todo el rato, todo el rato. Como estaba sola en casa, pues todo lo que pillaba me lo comía, todo lo que me gustaba.

— ¿Y tu madre te decía algo?

- Es que no estaba en casa.
- Ya, pero supongo que ella es la que compra y sabe...
- Hombre..., yo también voy a comprar y cojo lo que me gusta también. [Relat biogràfic d'una adolescent.]

Els factors d'exclusió social que acumulen aquestes llars tenen efectes multiplicadors sobre els infants i/o adolescents que en formen part. Freqüentment, es tracta de factors relacionats amb la salut (trastorns mentals, addiccions, etc.), però també amb l'atur, la manca de recursos econòmics suficients, la dependència de prestacions socials escasses, una inserció laboral molt precària, ocupacions no qualificades i poc remunerades, l'economia submergida, etc. De vegades, aquesta desatenció es manifesta en un rebuig envers l'escola, en l'establiment de relacions conflictives amb els altres, en una autoestima molt baixa o una inseguretat remarcable i en absentisme escolar.

La desatenció s'acostuma a traduir en la desorganització d'aspectes quotidians bàsics, en absentisme escolar o en una inseguretat remarcable

- Los estudios un poquillo más complicado, bastante más. Y el horario..., a las ocho de la mañana aquí a estudiar. Yo muchas veces faltaba a primera hora.
- ¿Te quedabas durmiendo?
- Sí.
- ¿Y nadie te decía nada en casa?
- No, no se enteraban. [Relat biogràfic d'una adolescent.]

Les dificultats de comunicació de moltes de les famílies d'aquests infants i adolescents amb els centres educatius i les actituds que hi mantenen són un factor afegit a la desatenció que aquests infants pateixen. Habitualment, aquests nens i nenes són els protagonistes més directes del fracàs escolar, tot i que no en són els únics. A l'escola, però també als casals infantils i de vegades, fins i tot, a casa, poden mantenir unes relacions agressives, violentes, així com actituds introspectives, de tancament i d'incomunicació. Les dificultats en les relacions socials, la baixa autoestima i la inseguretat d'aquests infants els poden dur a desenvolupar algun tipus de trastorn psicològic i/o de personalitat que no sempre rep tractament.

Tot plegat pot portar a actituds agressives o introspectives, i fins i tot, a problemes psicològics

Les dificultats en els menors d'alt risc són dificultats per cridar l'atenció, fracàs escolar, dificultats per expressar les emocions i conductes transgressores. Necessitats mèdiques no ateses, estat d'ànim alterat, manca d'estimulació, angoixa i dificultats emocionals. [Treballadora d'un centre de tutela de menors.]

Entre els infants i adolescents desatesos també trobem algunes persones immigrades menors de 16 anys. En aquest darrer cas, la desatenció es deriva d'una situació familiar força particular, que es defineix, sobretot, per la manca de regularització administrativa de la família i per les dificultats que té per a accedir a un habitatge en bones condicions i sense amuntegament. La manca de xarxes familiars i socials, més les absències dels adults per motius laborals, determinen la soledat i la sobrecàrrega domèstica que aquests infants i adolescents han d'assumir. En molts casos, es veuen obligats a responsabilitzar-se de tasques que, si la situació familiar fos una altra, no haurien d'assumir.

En el cas dels menors immigrants s'hi afegeixen altres factors, com per exemple, la manca de xarxes familiars

Els pares, pobres, doncs no veuen el pèl als fills. I els fills, això sí, molt madurs i molt responsables, molt més que els nostres, que els d'aquí, perquè nens de nou i deu anys cuidant a germans, escalfant el dinar, anant a... , assumint responsabilitats vull dir que aquí no... Fa molts anys que els nens, en tenen 25, i no les assumeixen! [Mestra d'escola.]

Una part important d'aquests infants i adolescents són de procedència sud-americana i formen part de nuclis familiars monomarentals, amb escasses xarxes familiars i socials de suport. En d'altres casos, hi pot haver també circumstàncies conflictives dins el si familiar que s'afegeixen a les situacions descrites, i que compliquen la fràgil posició que tenen aquests infants i adolescents.

El segon perfil considerat, el dels adolescents amb inadaptació escolar i conflictes familiars, es caracteritza per una forta desorientació professional i vital. El context d'aquests nois i noies, a diferència dels anteriors, ja no es limita només a la llar i l'escola, sinó que els espais de relació amb grups d'iguals esdevenen centrals. Les xarxes de relacions socials esdevenen un element de referència molt important per als nois i noies, i més, si pateixen situacions familiars en què la funció educativa dels seus membres s'ha debilitat. En aquests casos, la situació familiar i escolar, així com la manca d'activitats alternatives més o menys institucionalitzades, fan que aquests adolescents passin totes les hores que poden en espais públics com places, patis o carrers, relacionant-se entre si i amb altres de més edat. Aquests entorns es converteixen en els espais principals d'interacció i en un referent directe d'aprenentatge social.

Per als adolescents amb inadaptació escolar i conflictes familiars, les relacions amb grups d'iguals prenen cada vegada més importància

Al principio me castigaban y todo y ahora ya, como no le hago mucho caso. Me chillan: «No sales», y a los cinco minutos salgo: «¡Castigado!». Eso para mi madre es castigarme. (...) yo es que en mi casa..., es que si estoy mucho rato me agobio, me tengo que ir, por eso sólo voy a comer y a dormir. [Relat biogràfic d'un adolescent.]

Alguns d'aquests nois i noies s'inicien en el consum de drogues o en pràctiques sexuals de risc a través de la xarxa de relacions socials que estableixen. En aquest sentit, cal tenir en compte que les relacions que s'estableixen en aquests cercles estan fortament jerarquitzades —de vegades sobre la base de la violència física— i, alhora, absolutament travessades per les desigualtats de gènere, en les quals les noies tenen un paper totalment subordinat i invisible, mentre no adoptin els rols masculins de confrontació i violència.

Les relacions en els cercles d'amics són molt jerarquitzades i travessades per les diferències de gènere

Al marge de les dificultats que revesteixen les situacions familiars d'aquests adolescents, en els centres educatius acostumen a tenir problemes de fracàs escolar, d'absentisme i d'abandonament. Els nois, més que les noies, també acostumen a adoptar actituds i comportaments irrespectuosos o, fins i tot, agressius a les aules, i, en general, presenten una marcada inadaptació escolar.

¡Uuu!, empiezan a chillarte por nada y todo eso, y como a mí no me gusta que me chillen, pues yo les chillo a ellos..., me da igual que me echen a mi casa o me pongan alguna falta o algo, me da igual. [Relat biogràfic d'un adolescent.]

En el millor dels casos, però, condueixen l'alumne a continuar l'escolaritat en una Unitat d'Escolarització Externa (UEE) o en una Unitat d'Adaptació Curricular (UAC). En d'altres centres, però, i sobretot per manca de recursos, es practiquen expulsions de llarga durada. De vegades, aquests processos s'allarguen fins que el noi/a fa els 16 anys.

De vegades, els comportaments conflictius als centres escolars es resolen expeditivament amb expulsions de llarga durada

Tinc nanos [al centre de tutela de menors] que me'ls expulsen d'escola... A la que porten gaires problemes a l'escola et diuen «expulsió definitiva» i ja no cal que hi tornin. La llei diu que poden inhabilitar un nen per l'escola si aquest nano té una sèrie de faltes. Llavors, hi ha un consell escolar que decideix si el nano se n'ha d'anar. A mi em van inhabilitar un nen d'uns onze o dotze anys. Llavors, inspecció m'havia de proporcionar una altra escola, però vam passar tot el curs sense escola perquè, clar, cap

escola amb aquell expedient volia entomar-lo, i «que estem buscant recursos, que estem buscant recursos»..., i així va passar tot el curs. Ara n'he tingut dos que han expulsat al maig i, llavors, és clar, ja no s'incorporen. [T treballadora d'un centre de tutela de menors.]

Les noies en canvi, no són expulsades o dirigides a unitats especialitzades amb tanta freqüència, atès que la seva presència no entorpeix el funcionament dins l'aula.

Independentment de l'activitat o passivitat que mostren a l'escola, aquests adolescents tenen uns comportaments, hàbits i actituds altament sexuals, així com precocitat en l'inici de les relacions sexuals. Aquests comportaments es troben determinats per un procés de socialització completament estructurat sobre el gènere, que situa les noies en una posició de més vulnerabilitat.

Les noies amb fracàs escolar tendeixen a passar més desapercebudes a l'escola. Les actituds i hàbits molt sexuals les situa en una posició de més vulnerabilitat

A mí, de novia, tampoco me gustaría tener una que fuera una guarra. O sea una guarra: hay muchas que van con el tanga por aquí fuera, ¡que flipas! ¡Y muchas tienen novio y todo! Hombre, es provocar. ¿Eso es ser una guarra, no? (...). Algunos nos ponemos una camiseta ajustada, pero es distinto, las mujeres provocan más fácil (...). Bueno, yo si puede ser, que [mi novia] sea un poco abierta, que no sea de estas más cerradas... No de estas que quieren hacer siempre lo que ellas quieran. (...) si tienes pareja te puede sacar más de las drogas. A lo mejor te dice «no fumes tanto» y eso es bueno. [Relat biogràfic d'un adolescent.]

En tercer lloc, hem distingit el perfil de joves, sobretot nois, entre els 16 i 18 anys, que sumen a l'abandonament escolar i als conflictes familiars, les dificultats d'inserció laboral. Els escassos rendiments obtinguts en el sistema educatiu, que han abandonat a la fi de la secundària obligatòria, únicament els permeten desenvolupar treballs sense qualificació i poc remunerats que, a més, acostumen a ser precaris. La majoria empren els escassos recursos de què disposen per a trobar una feina, i rebutgen les possibilitats de la formació professional o ocupacional, malgrat que centren les seves aspiracions en l'obtenció d'uns ingressos tan elevats com sigui possible.

La situació d'aquests joves menors s'agreuja a causa d'una autoestima molt baixa i d'una manca important de seguretat personal. A més, a tot això cal afegir-hi el consum de drogues i alcohol, molt normalitzat i habitual, sobretot durant els caps de setmana.

Els joves que abandonen l'escola tenen moltes dificultats d'inserció laboral

Es que también aquí... ¿qué vas a hacer aquí? ¿si no hay nada, no hay ni cine! Entonces, yo que sé, te vas más para las drogas. Los porros tampoco son tan malos. Si te fumas cinco porrillos para una fiesta, tampoco es tan malo. (...) si no tienes pasta, y estamos todos sin pasta, sin porrillos ni nada es como estar sentado en un banco, estás hablando nada más. [Relat biogràfic d'un adolescent.]

És freqüent una baixa autoestima i el consum d'alcohol i drogues és molt habitual

A mesura que s'incrementa l'edat, l'alcohol, el tabac i el haixix esdevenen substàncies de consum més habitual, mentre que durant els caps de setmana apareixen consums més o menys esporàdics d'altres substàncies com poden ser pastilles, cocaïna, àcids o amfetamines. També dins l'àmbit sociosanitari, aquests joves es caracteritzen per una manca important d'hàbits de seguretat en les relacions sexuals, com ara l'ús de preservatius. Per aquest motiu, es converteixen en un col·lectiu molt susceptible de patir embarrassos no desitjats i/o malalties de transmissió sexual.

Entre aquests joves, l'espai de relació social per excel·lència és el carrer. Passen molt temps en parcs, places i carrers, en grups més o menys estables. En aquests entorns són freqüents els comportaments agressius i els enfrontaments violents.

L'espai de relació per excel·lència són els parcs, places i carrers

Es que a mí me dicen que yo me ciego. Yo me ciego y no veo nada. Yo me vuelvo loco. A la mínima que me tocan a mí o a un amigo mío. Hay gente que te busca la boca y cuando vas, hablas con él y le metes dos tortas, entonces está suplicando en el suelo. Yo me he peleado bastantes veces y en una me rompí los nudillos. Mejor no pelearse, pero yo lo que sé es que antes que llore mi madre que llore la suya. [Relat biogràfic d'un adolescent.]

Alhora, les relacions que estableixen aquests joves, en termes generals, estan fortament jerarquitzades i marcades per les diferències de gènere. Les noies més joves acostumen a assumir un rol passiu, d'acompanyants. En aquest sentit, la presència més petita que tenen, es deu, d'una banda, al fet que no acostumen a gaudir de la mateixa llibertat d'horaris i mobilitat. D'altra banda, han d'assumir amb més freqüència, al marge de la pròpia inserció laboral, una sèrie de responsabilitats domèstiques i/o familiars de les quals els seus companys estan exempts, tant si treballen com si no ho fan.

El darrer perfil està format per nois joves majors d'edat amb consum de drogues i trastorns psicològics, la majoria dels quals

tenen una trajectòria laboral marcada per l'exclusió continuada del mercat de treball.

Treballar..., potser he treballat cinc mesos seguits a la meua vida. Em canso de les feines..., perquè entres a una mena de monotonia..., llavors t'estàs una temporadeta parat..., i així fins als 26 o 27 anys. [Relat biogràfic d'un jove.]

A conseqüència d'aquesta situació, no poden accedir a un habitatge, ni emancipar-se dels nuclis familiars originaris, amb els quals mantenen unes relacions generalment conflictives. Per a la gran majoria, l'única alternativa viable per a assolir ingressos propis és realitzar petits furts o vendre drogues al detall. Aquestes activitats esdevenen, en molts casos, la font principal d'ingressos d'aquests joves. El consum de drogues és molt habitual, consum que es pot arribar a convertir en un factor d'exclusió determinant, ja que en alguns casos acabaran patint addiccions.

L'exclusió del mercat laboral, el consum de drogues i els trastorns psicològics són factors d'exclusió molt importants entre els joves majors d'edat

També em vaig ajuntar amb gent que venia drogues i tal, i et deixes portar per tota la història. Primer fas una miqueta, llavors vols vendre drogues per fotre-te-les tu també, així te les pagues..., i és tota una moguda, no? (...) et van presentant coses i vinga, vinga! [Relat biogràfic d'un jove.]

El consum de substàncies diverses està força estès entre els que pateixen situacions de vulnerabilitat social acompanyades de trastorns psicològics o psiquiàtrics, sovint no diagnosticats ni tractats. Aquest consum, que a més s'acostuma a realitzar en espais públics, es converteix en un factor clau d'estigmatització, en la mesura que s'ajunta amb la inactivitat i ambdós factors esdevenen socialment visibles.

En aquest perfil no és habitual la presència de dones, ja que segueixen altres trajectòries en què els factors de vulnerabilitat més freqüents giren al voltant de la inserció laboral precària o inexistent, però també de l'àmbit familiar i domèstic.

Perfils d'exclusió social vinculats a la procedència

La procedència és el darrer gran eix de desigualtat que determina l'existència d'una sèrie de perfils de vulnerabilitat o d'exclusió social molt concrets. Els col·lectius d'immigrants en situacions més pròximes a l'exclusió social acostumen a ser els que procedeixen dels països més empobrits (Àfrica, Àsia, l'Amèrica Llatina i

l'Europa de l'Est), que arriben a Catalunya amb escassos mitjans econòmics, tot cercant una feina que els permeti millorar les condicions de vida que tenien al país d'origen.

Dins d'aquest gran col·lectiu, però, a més de les procedències, és cabdal distingir entre la situació dels que es troben administrativament regularitzats, és a dir, els que tenen permisos de treball i residència, i la dels que no, ja que la situació és completament diferent. Les conseqüències que es deriven d'aquest fet determinen les vivències personals dels immigrants. Alhora, cal assenyalar l'existència de diverses estratègies migratòries segons el col·lectiu a què ens referim. Així, si entre els centreamericans i els sud-americans és més freqüent trobar dones que han emprès soles la migració; entre les persones de procedència marroquina i subsahariana, els primers que emigren del nucli familiar acostumen a ser els homes.

Un dels elements sempre presents i que té una influència molt clara i directa en el conjunt de la població immigrada és el dels estereotips i/o prejudicis que la població autòctona té envers ells. Aquests prejudicis, variables segons el col·lectiu, es fan palesos en moltes de les relacions econòmiques, socials i laborals que les persones immigrades poden establir.

La sort de les persones immigrades està totalment condicionada per la situació administrativa que tenen

Els prejudicis i l'estigmatització tenen greus conseqüències econòmiques, socials, laborals, etc.

També hi ha els prejudicis de racisme, de falta de qualificació que volen per l'aire i per la ment dels professionals d'allà on sigui. Això encara que es tinguin papers. Si hi ha aturats autòctons i immigrants, doncs aquests darrers tenen alguns obstacles de més, com és el color de la pell, com és la pronunciació (...). A més n'hi ha que diuen: «No volem estrangers, perquè no s'adaptin als ritmes de producció, a les normes de les empreses..., a les normes laborals, no coneixen els codis, tenen una altra concepció de l'espai i del temps...» La mínima diferència pot significar un gran obstacle. [Tècnic municipal d'immigració.]

D'altra banda, en molts casos, aquestes persones, al marge de les relacions i vincles que han establert a Catalunya, tenen responsabilitats familiars en els països d'origen i han d'enviar-hi diners periòdicament. Aquesta situació, juntament amb el fet de no tenir resolta la situació administrativa, poden generar una pressió psicològica en l'immigrant, que és més aguda com més precària és la seva situació econòmica i/o laboral. Tampoc no podem oblidar que el procés d'immigració, per si mateix, ja acostuma a crear un desgast psíquic important.

El procés de migració i les dificultats i càrregues que es deriven d'aquest procés comporten un fort desgast psicològic

Finalment, el desconeixement de la llengua, ja sigui la catalana, la castellana o ambdues, dificulta la inclusió social de molts d'aquests immigrants, tant en termes laborals, com en molts altres aspectes. Les dificultats per a superar aquesta barrera van molt lligades a la procedència de la persona i a la seva llengua materna, així com al nivell d'estudis assolit en el país d'origen.

Perfils d'exclusió social entre els immigrants

Entre els immigrants en situació o risc d'exclusió social distingirem dos grans perfils segons la situació administrativa que tenen: els no regularitzats i els regularitzats parcialment⁵ per reagrupament familiar. En el primer perfil trobem els immigrants que no tenen regularitzada la situació administrativa, els «sense papers». El fet de no tenir papers els impedeix la inclusió en el mercat laboral regulat i no els permet arrendar o comprar un habitatge. La majoria treballa en l'economia submergida i viu en pisos compartits o habitacions rellogades. Quan aquestes situacions d'inestabilitat es perllonguen en el temps, arriben a representar una pèrdua important de seguretat personal i d'autoestima. Es tracta, aleshores, de situacions d'exclusió social que es poden agreujar amb l'aparició de trastorns d'angoixa, depressió, addiccions, etc.

El fet de no tenir papers exclou del mercat laboral, dificulta l'accés a l'habitatge i genera molta por i angoixa

Pateixen trastorns, malalties derivades del fet migratori, malalties psicossomàtiques, però no estan treballades ni diagnosticades, perquè als llocs on les haurien de tractar no hi ha prou formació per part dels treballadors. El discurs és «aquest magribí és un pesat, un vago i el que vol és la baixa». No es pensa que les seves condicions de vida el poden portar a malalties psicossomàtiques. [Tècnic d'immigració.]

En els casos en què aquestes persones, a més, no gaudeixen de cap mena de suport familiar i/o de xarxa social, es troben en situació de més vulnerabilitat davant de situacions de crisi econòmica o personal.

No..., cuando nació la niña estoy ahí sola..., con los niños, con la cesárea que tengo..., nadie ayudarme..., nadie ahí..., y me quedó como..., nervios, como nervios..., y tuve que ir [al psi-

5. Emprem el terme «regularització parcial» en aquells casos en què es disposa de permís de residència, però no de treball (estudiants estrangers, víctimes d'errors, retards o buits burocràtics, etc.). També incloem en aquesta categoria les persones arribades per reagrupament, amb un permís de residència que depèn d'un familiar.

quatre] y me dio unas pastillas, valeriana. Sí, son normal, ¿no? Me lo tomo y me quedo dormida, y ya está. [Relat biogràfic d'una dona immigrada.]

La situació s'agreuja si no hi ha suport familiar i social

Entre les persones soles en situació administrativa no regulada i amb manca de xarxes familiars trobem també menors d'edat. Es tracta gairebé sempre de nois de nacionalitat marroquina entre els 15 i 17 anys, que han arribat sols o acompanyats d'un germà o un amic de la mateixa edat. Per als marroquins, a diferència del que passa en el context europeu, l'adolescència no es viu com una etapa llarga i obligada entre la infantesa i el món adult. Per aquest motiu, els adolescents que arriben tenen unes expectatives semblants a les dels adults, però per a ells és molt més difícil dur-les a la pràctica, perquè es troben amb un context advers. D'una banda, perquè el fet migratori és molt més complex del que s'havien imaginat i, de l'altra, perquè, a Catalunya, fins que no han complert els 18 anys, se'ls tracta com a menors.

L'absència de familiars que puguin complir els deures de protecció dels menors i la vida al carrer els porta ràpidament a una situació fàctica de desemparament que no es donava al seu país d'origen i que teòricament obliga els poders públics a intervenir de forma immediata amb independència que els menors se sentin desemparats o demanin la seva protecció. Finalment, els mateixos menors acostumen a rebutjar totes aquelles mesures de protecció que no encaixen amb el seu projecte migratori original. [Aja, E. i Moya, D., 2003, p. 23.]

Els menors immigrants desemparats tenen unes expectatives similars a les dels adults, però es troben en un context en què no les poden complir

El fet que aquests menors difícilment trobin maneres d'aconseguir els ingressos immediats que necessiten els pot conduir a la delinqüència (petits furt, venda de drogues, etc.). En alguns casos també es produeix un abús d'alcohol o d'altres substàncies, amb conseqüències sociosanitàries més o menys greus.

La majoria són perseguits i controlats per les autoritats, però no per delictes greus, sinó perquè no saben on anar, no poden estar a casa, perquè no tenen nucli familiar, no saben què fer, perquè no tenen ningú que els dirigeixi, que els orienti... I hi ha un servei municipal d'educadors socials, però clar, no donen l'abast. [Treballador d'un servei d'ocupació.]

Les persones immigrades en situació regular per reagrupament familiar integren el segon perfil. En aquest cas, la situació de vulnerabilitat està vinculada al fet que la residència legal que tenen

en el país depèn d'un familiar: espòs/sa, pares, fills/es, etc. El fet de tenir una ciutadania mediada limita l'autonomia d'aquestes persones, així com les relacions econòmiques i socials que estableixen amb l'entorn. En aquesta conjuntura es troba una part molt important de les dones magribines, però també dones d'altres procedències. El col·lectiu d'homes més nombrós en aquest cas és el dels que provenen d'Amèrica Central i d'Amèrica del Sud.

La regularització administrativa per reagrupament familiar limita l'autonomia i crea una situació de dependència envers el familiar de qui depenen «els papers»

Tots, homes i dones, si volen obtenir uns ingressos propis, es veuen abocats a treballar en l'economia submergida. Les possibilitats i expectatives són, però, força diferents segons el gènere i la procedència. Així, molts homes aconsegueixen ocupar-se en l'economia submergida i iniciar, més tard o més d'hora, els tràmits per a sol·licitar un permís de treball. Entre les dones es produeixen situacions molt diverses. Les dones marroquines, per exemple, no acostumen a establir relacions ni vincles socials, a banda del propi nucli familiar o més enllà de la comunitat de referència. En els casos en què es barregen factors de violència dins el si familiar, aquestes dones es poden trobar en situacions d'extrema desampara, ja que en la major part dels casos ni tan sols coneixen l'idioma i, encara menys, els recursos socials de què disposen.

Les possibilitats i expectatives varien molt segons el gènere. En el cas de les dones, la violència domèstica pot portar a una situació de desampara extrema

Això està claríssim, n'hem vist de noies magribins amb blaus..., són molt poques les que s'atreveixen a dir-ho, suposem que maltractes n'hi ha molt més dels que diuen. També és, que no és que s'atreveixin o no a dir-ho, sinó que ja ho accepten així... Elles viuen en una situació cultural diferent i per això no ho diuen. Magribines i sud-americanes pateixen, potser, tants maltractaments com dones autòctones. [Treballadora d'un punt d'informació a la dona.]

Perfils d'exclusió social en diferents àmbits

En aquest segon gran bloc, veurem els perfils des de la perspectiva dels àmbits i els factors d'exclusió. Així doncs, les situacions que presentarem a continuació giren al voltant d'un dèficit important en algun àmbit clau, i les condicions anteriorment exposades sobre el gènere, l'edat i la procedència s'hi encreuen.

En aquest bloc hem ubicat els perfils d'exclusió especialment determinats per mancances greus de salut i habitatge, i també els que hem observat al voltant de la reclusió penitenciària.

Perfils d'exclusió social en l'àmbit de la salut

Entre els perfils d'exclusió social vinculats a la salut distingim dues grans qüestions. D'una banda, les discapacitats i les dependències que aquestes primeres poden generar i, de l'altra, les addiccions que desemboquen en una degradació generalitzada de les condicions de vida de la persona.

Perfils d'exclusió social entre persones discapacitades

En aquest apartat ens referirem a tot el conjunt de persones discapacitades que no tenen possibilitats d'autogestió de la vida quotidiana, tant pel que fa a les activitats domèstiques, com a les activitats de l'àmbit econòmic, laboral, relacional, etc. Entenem que el fet de patir una discapacitat no condueix necessàriament a una situació d'exclusió social, sinó que les persones són més o menys vulnerables segons el tipus i el grau de disminució que tenen, el seu nivell econòmic, les seves xarxes familiars i socials, i la marginació social i/o institucional de què són objecte.

Les discapacitats minven la capacitat d'autogestió de la vida quotidiana i generen dependència en graus i formes molt diversos

La manca d'autonomia es pot esdevenir en diferents àmbits de la vida. Les persones amb discapacitat poden trobar diferents graus i àmbits de dificultat en el desenvolupament de l'activitat domèstica i quotidiana. Però la manca d'autonomia i, és clar, la dependència, també poden aparèixer a nivell econòmic: bé respecte d'un subsidi assignat per mitjà del reconeixement administratiu de la discapacitat, bé respecte d'altres membres de la llar. A més, les possibilitats d'accés al mercat laboral dels discapacitats reconeguts administrativament són molt limitades, ja que l'oferta acostuma a ser escassa, i les condicions i remuneracions, del tot insuficients.

Entre les persones amb discapacitats es poden distingir tres grans perfils d'exclusió social. En primer lloc, el perfil de les persones amb un discapacitat relativa reconeguda o no administrativament, però que genera dificultats de gestió autònoma de la pròpia vida quotidiana. En segon lloc, el perfil de les persones amb deficiències mentals greus, que per aquesta causa tenen retallada l'autonomia personal i, de vegades, la jurídica. En tercer lloc i últim, farem referència a les persones que resideixen en un entorn urbà que genera dependència i que pateixen discapacitats motrius severes o moderades.

En el primer cas, ens referim a persones que, malgrat que gaudeixen d'un grau d'autonomia considerable per a fer les activitats

de la vida diària, es troben amb dificultats importants relacionals, formatives i d'inserció laboral, a causa de deficiències físiques o psicològiques moderades.

Les persones amb discapacitats moderades gaudeixen d'un alt grau d'autonomia, però tenen moltes dificultats en l'àmbit relacional, formatiu i laboral

Y, entonces, ni uno ni otro oficio podía hacer, porque tengo la columna vertebral mal, tengo las manos mal (...), y entonces, claro, ahí vino mi tristeza. [Relat biogràfic d'una dona.]

Quan aquestes circumstàncies són reconegudes administrativament com a discapacitat, la persona acostuma a percebre algun tipus de prestació, normalment reduïda, que en molts casos ha de complementar per algun altre mitjà. En canvi, quan per motius diversos no hi ha aquest reconeixement, aquestes persones o les seves famílies s'han de fer càrrec del seu sosteniment i topen amb nombroses dificultats.

La situació varia molt segons si hi ha o no un reconeixement administratiu de la disminució i alguna prestació

Jo el que voldria és que em seguissin donant el PIRMI, que me s'acaba ara, em penso, el desembre..., i..., que em donessin la llarga enfermetat o..., ja ho he provat però..., no me la donen, no sé per què. I..., jo..., és que no puc treballar! No puc treballar, perquè veig que em poso massa nerviós... [Relat biogràfic d'un home.]

Un cas específic és el dels infants discapacitats. En general, quan es reconeix la discapacitat, aquests infants esdevenen «alumnes amb necessitats educatives especials» i, en el millor dels casos, reben una formació complementària, integrada o no amb la resta d'alumnes. Altres vegades, però, la disminució no és detectada o no arriba als percentatges necessaris perquè sigui reconeguda. En aquestes circumstàncies, infants i adolescents poden acabar fent tota l'escolaritat amb la resta, però amb un rendiment molt inferior.

Els joves amb discapacitats relatives que generen dependència, tant si tenen reconeguda la seva situació com si no, topen amb grans dificultats d'accés al mercat de treball. D'aquesta manera, són molt habituals els contractes de treball a temps parcial o temporals en feines de nul·la o baixa qualificació. Alhora, hi ha moltes persones que tan sols poden accedir a una feina amb l'ajut o la mediació d'una empresa o entitat d'inserció sociolaboral. En moltes ocasions, les persones que pateixen aquestes discapacitats acaben esdevenint aturats de llarga durada i, en el cas de les dones, no arriben a treballar mai fora de la llar.

La disponibilitat d'una xarxa familiar, però també comunitària o social, resulta clau tant pel que fa als ingressos, com als ajuts per

Disposar de xarxes familiars i socials és un recurs clau per a la seva integració. A mesura que passa el temps, aquestes xarxes tendeixen a afeblir-se

a trobar feina, gestionar els recursos, organitzar la vida quotidiana, etc. Sense aquestes xarxes, les persones amb discapacitat relativa, amb la dependència que pot comportar, tendiran més cap a l'exclusió social. Aquesta circumstància es produeix molt especialment a mesura que aquestes persones i els seus familiars es van fent grans. Amb el temps, les xarxes familiars s'afebleixen i molts, encara en edat activa, es troben sols, expulsats del mercat de treball i en una situació de precarietat generalitzada.

El segon dels perfils esmentats, el dels discapacitats mentals greus sense autonomia personal i/o jurídica, remet a les situacions d'exclusió social que poden experimentar les persones amb una discapacitat reconeguda de grau màxim que té l'origen en una malaltia o deficiència mental. És habitual trobar moltes persones jurídicament incapacitades que romanen sota la tutela de l'Administració pública o d'algun familiar. Es tracta, en la major part de casos, de persones beneficiàries d'algun tipus de prestació per la seva discapacitat. Els pocs que aconsegueixen un lloc de treball acostumen a fer-ho a través d'empreses especialitzades. La gran majoria tampoc no tenen un accés autònom a l'habitatge i romanen en institucions o residències col·lectives tutelades o bé a la llar d'origen.

Les persones amb discapacitats mentals greus i sense autonomia personal i/o jurídica romanen sota la tutela de l'Administració o d'algun familiar

Per acabar, els perfils d'exclusió també es poden detectar entre persones amb discapacitats motrius greus en entorns que generen dependència. Es tracta de situacions en què les restriccions del medi (habitatges degradats, territoris amb mancances de serveis, etc.) incideixen directament en el deteriorament de l'estat de salut, les condicions de vida i, de vegades, en les relacions personals i socials.

Lo que pasa es que un día yo venía de casa de mi hijo..., bajé la escalera..., pero cuando yo intenté subir..., pues no podía..., me empecé a temblar la pierna. No podía caminar..., de casa de mi hijo aquí hay muy poquito..., porque yo vivía cerquita y me iba sentando..., yo ya acepto todo lo que me pasa pero aquello para mí..., pues me dije: «¡Dios mío! ¿qué hago? ¡yo no puedo vivir en mi casa!» [Relat biogràfic d'una dona.]

Molts habitatges i entorns urbans dificulten enormement la vida de qui pateix discapacitats motrius greus i en limiten l'autonomia

En aquests casos, l'adaptació dels habitatges o els serveis d'ajuda domiciliària no solucionen l'aïllament social i la dependència de moltes persones que, un cop surten de casa seva, han de superar nombrosos obstacles i barreres arquitectòniques. La situació s'agreuja quan, a més, aquestes persones no disposen de xarxes

familiars i socials de suport. Les escasses possibilitats d'inserir-se laboralment provoquen una intensa precarietat econòmica, que només se sustenta per unes minses prestacions socials.

La manca de xarxes i la precarietat econòmica agreugen la situació

Se llama pensión..., a ver..., de incapacidad, no..., incapacidad permanente y total, sería. Entonces, a mí me tienen que dar la absoluta..., para que me den todo el sueldo. Ahora en los 55 años me han subido un poquito, pero hasta ahora, hasta este verano, he estado cobrando 280 euros... [Relat biogràfic d'una dona.]

Perfils d'exclusió social entre persones addictes

De vegades, però no sempre, el consum de substàncies i l'addicció comporten un deteriorament generalitzat de les condicions de vida

El consum de substàncies molt diverses és un factor de vulnerabilitat que pot tendir cap a l'exclusió social en la mesura que aquest consum deriva en una addicció i, que aquesta comporta un deteriorament generalitzat de les condicions de vida de la persona que la pateix. Cal assenyalar, doncs, que per si mateixos, el consum i les addiccions no condueixen necessàriament a situacions d'exclusió social. Perquè això succeeixi han d'entrar en joc altres elements. L'addicció a una o més substàncies té conseqüències directes sobre l'estat de salut físic i mental de les persones, alhora que és una situació fortament estigmatitzada dins la societat. Les persones que esdevenen addictes poden entrar molt fàcilment en un procés de degradació física, mental i relacional que pot arribar a repercutir àmpliament en les relacions socials i familiars o en les condicions de vida que tenen.

Les substàncies principals que provoquen una addicció acostumen a variar segons el gènere, l'edat, el nivell d'estudis i d'ingressos o l'ocupació de la persona

El gènere, l'edat, el nivell d'ingressos, d'estudis, de qualificació laboral, etc., acostumen a tenir relació amb el tipus de substància principal respecte a la qual esdevenen addictes aquestes persones. Així doncs, la variabilitat sociodemogràfica d'aquest perfil està, en bona part, vinculada als trets que caracteritzen els addictes a determinats tipus de substàncies. Entre les persones amb addicció a l'alcohol, per exemple, els casos de deteriorament generalitzat es comencen a produir després d'anys de consumir-lo de manera habitual i abusiva. Generalment, es tracta d'homes més grans de 55 anys, encara que també hi ha casos d'algunes dones d'edat i situació similars, i d'alguns homes joves, normalment també addictes a la cocaïna. Entre els consumidors d'aquesta darrera substància, les edats són força més baixes, i les conseqüències sociosanitàries de l'addicció es comencen a notar amb molta més rapidesa: les malalties mentals i els trastorns psiquiàtrics són molt freqüents entre aquests addictes, que acostumen a tenir entre 25 i 35 anys.

La il·legalitat de determinades substàncies situa en un pla diferent els addictes que, per a accedir a la substància de la qual depenen, han d'entrar obligatòriament en contacte amb l'economia informal, amb les conseqüències que això implica. L'accés als estupefaents considerats no legals està fortament estigmatitzat —segons la substància concreta i la manera de consumir-la— i requereix entrar en contacte amb un entorn criminalitzat.

La il·legalitat de la substància estigmatitza i condiciona els addictes

Perquè tens un marrón allà que no vols tenir, no? Tota la història amb la policia, la imatge que tenen de tu els veïns..., tot això, no? [Relat biogràfic d'un home.]

Un dels perfils d'exclusió més habituals entre les persones addictes amb un deteriorament generalitzat de les condicions de vida, és el perfil dels addictes a l'heroïna per via intravenosa. Es tracta majoritàriament d'homes entre els 30 i 40 anys o més, tot i que també hi ha algunes dones. Unes i altres es varen iniciar de molt joves en el consum, fet que determina una formació i una experiència laboral molt escassa o inexistent. Per aquest motiu, els ingressos d'aquestes persones acostumen a ser migrats i molt inestables. Sovint depenen del petit robatori o tràfic de substàncies i, en el cas de moltes dones, de la prostitució. Molts han passat per episodis més o menys llargs i reiterats d'empresonament, amb el desarrelament social i familiar que això implica. En els casos en què l'addicció i la precarietat econòmica, familiar i relacional s'acompanyen de l'ús d'habitatges buits, abandonats o gairebé derruïts com a habitatge més o menys estable, la degradació de les condicions de vida creix, i s'incrementen tant el mal estat de salut com l'estigmatització social de l'addicte. Cal recordar que els trastorns psicològics o psiquiàtrics, les malalties com la sida, l'hepatitis o d'altres són molt freqüents entre aquests addictes.

Els consumidors d'heroïna per via intravenosa continuen essent el paradigma de l'addicte exclòs

Els exaddictes a l'heroïna que segueixen tractaments substitutius amb metadona acostumen a presentar menys deteriorament de les condicions de vida i les xarxes familiars o de suport; de fet, és habitual que l'addicte retorni al nucli familiar original. En molts casos, entren en aquest tipus de tractament, perquè és un atenuant de la condemna en processos penals o permet sol·licitar el subsidi de renda mínima. Malgrat tot, per a molts exheroïnòmans, el fet d'haver abandonat completament la dependència que patien no els garanteix la inserció laboral. Són comunes les entrades i sortides del mercat laboral i les ocupacions d'escassa o nul·la qualificació en l'economia submergida. La manca d'hàbits de treball i de recur-

Els exadictes a l'heroïna tenen moltes dificultats per a aconseguir un lloc de treball

sos personals mantenen aquestes persones excloses del mercat de treball i les converteixen en dependents de les pròpies famílies o dels subsidis d'inserció.

La manca de recursos personals, socials i econòmics per a afrontar la reordenació i la gestió quotidiana de la vida, la soledat i la depressió, són sovint agreujants insalvables en trajectòries personals d'exclusió social en què l'addicció ha estat el principal determinant. D'altra banda, el fet que en la major part de casos tornin a viure en el mateix entorn on es varen iniciar en el consum els suposa una dificultat afegida, ja que la recaiguda és molt a l'abast.

Llavors jo..., vaig pensar que podia anar perfectament por ahí i no prendre drogues... Però si em quedo aquí..., aquí està, ja està, et relaciones amb una gent..., i amb aquesta gent ja la relaciones amb les drogues... [Relat biogràfic d'un jove.]

Les exadictes a l'heroïna acostumen a estar més estigmatitzades, tenen un estat de salut més precari i pitjors relacions amb la família, problemes psicològics, etc.

La situació de les dones exadictes a l'heroïna acostuma a trobar-se més deteriorada que la dels homes, tant a nivell social, com familiar i sociosanitari, alhora que pateixen més rebuig social. A les dificultats descrites en el cas dels homes, a les dones se'ls afegeixen altres elements: moltes tenen un o dos fills que no acostumen a viure amb elles i s'han dedicat a la prostitució per afrontar l'addicció. Moltes pateixen també conflictes i dificultats familiars. Tot plegat ocasiona molt sovint l'aparició de trastorns de tipus psicològic, que es poden agreujar a causa d'un estat de salut molt precari. Tanmateix, un cop superada l'addicció, les dones acostumen a trobar més fàcilment motivacions per a orientar de nou la seva vida, especialment quan són mares.

Un altre perfil molt freqüent entre els addictes que pateixen un deteriorament generalitzat de les condicions de vida és el format per alguns cocaïnòmans. En general, es tracta d'homes menors de 30 anys amb nivells elementals de formació, que es varen incorporar de molt joves al mercat de treball i van assolir ràpidament una estabilitat d'ingressos. Molts han treballat o treballen a la construcció o en fàbriques, i no s'han emancipat mai del nucli familiar. El nivell d'ingressos que molts assoleixen els permet, almenys inicialment, mantenir el consum, que sovint també financen totalment o parcialment a partir de la venda de petites quantitats a d'altres consumidors o addictes.

Bueno... Venia quatre coses i la resta me la quedava jo, i així pagava menos... T'autoenganyes, no? A mi, la cocaïna, la vaig

començar a prendre perquè t'anul·la una mica els sentiments, no? Et fan sentir més fred. [Relat biogràfic d'un jove.]

En aquests casos, són també molt freqüents els quadres psicològics o psiquiàtrics que poden ser previs o posteriors a l'addicció, i que s'acostumen a manifestar en forma d'ansietat, irritabilitat, agressivitat, violència física, etc.

L'addicció a la cocaïna pot causar greus quadres psicològics i psiquiàtrics

Hi ha gent que ve aquí per problemes d'alcohol o de cocaïna i vénen amb simptomatologia més aviat de psiquiatre, és a dir, depressió, ansietat..., és a dir, no vénen i diuen «jo tinc un problema d'abús de cocaïna». Ells perceben més com a problema la depressió, l'ansietat..., i després quan li fas l'exploració veus que realment pot ser una conseqüència de l'abús de la cocaïna. [Treballadora d'un centre d'atenció de toxicomanies.]

L'addicció d'aquestes persones també pot ser un factor de vulnerabilitat per a la família o terceres persones, ja que crea situacions d'estress o d'angoixa. A més, l'aïllament familiar i social poden portar aquests addictes a iniciar o a incrementar l'activitat delictiva, fet que suposa un risc encara més elevat d'exclusió social.

Perfils d'exclusió social en l'àmbit residencial i de l'habitatge

La manca d'habitatge i no disposar d'espais que tinguin unes mínimes condicions d'habitabilitat són els dos grans factors que marquen un col·lectiu de població en què és més habitual trobar-hi homes que dones. No es tracta, però, d'un grup homogeni, sinó que recull un ampli ventall d'edats, procedències i situacions econòmiques, laborals, de salut, etc.

Perfils d'exclusió social entre persones sense habitatge

En aquest gran col·lectiu podem incloure persones que habitualment pernocten al carrer sense disposar de cap altre espai, persones que viuen en infrahabitatge i persones que van errant d'un domicili a un altre de persones que els acullen temporalment.

En primer lloc, entre les persones que no tenen domicili hi ha les que viuen sempre al carrer o que, quan els és possible, dormen en un cotxe, en un caixer automàtic o en qualsevol portal que els serveixi d'aixopluc.

Les persones que no disposen de cap espai per a viure-hi es veuen obligades a errar constantment

Tres meses estamos en Barcelona viviendo en el parque, ahí, en plaza Cataluña, en la calle. El niño en el carro..., (...) [Una treballadora social li donava menjar.] Pero de casa no, de piso, no. Teníamos que llevar la comida en el parque. (...) quedamos..., el octubre, el noviembre y el diciembre. (...) ¡Qué frío hace!, ¡qué frío hace! Y el metro cerrar a la noche. Hay veces que dormir en las oficinas del banco. [Relat biogràfic d'una dona immigrada.]

En segon lloc, les persones que habiten en infrahabitatges no viuen de manera tan itinerant com les que acabem d'esmentar. Acostumen a instal·lar-se en determinats assentaments més o menys permanents: barraques, caravanes, locals desocupats o edificacions abandonades en estat ruïnós. La permanència en aquests indrets tampoc no està garantida, ja que en qualsevol moment aquestes persones poden ser expulsades d'aquests espais.

Les persones que viuen en infrahabitatges s'instal·len en llocs que no estan destinats a aquesta funció i viuen amb el risc permanent d'expulsió

Agafen qualsevol ruïna i s'hi instal·len fins que ve la policia i els expulsa, i llavors canvien i tornen al carrer... [Treballador en serveis d'ocupació.]

Vivíamos en un piso aquí (...), y luego lo tiraron y luego: «¿Y a dónde vamos a parar?» Y nos fuimos un tiempo a casa de su padre (...). Pero no teníamos dinero y su padre no nos podía mantener y nos fuimos en una barraca. (...) tres años. Y después, tres años más en otra, y después, tres años más en otra. Hasta hace poco no tuvimos un piso. [Relat biogràfic d'un home.]

En tercer lloc, també són habituals els casos de persones que fan ús d'allotjaments itinerants a casa d'amics o coneguts que, a més de deixar-los un matalàs o un tros de terra on dormir, els acostumen a donar alguna cosa de menjar. L'exemple més abundós d'aquest darrer perfil el podem trobar entre molts joves marroquins que han arribat sense família, que es troben en una situació econòmica molt precària, i que, a més, tenen grans dificultats per a trobar alguna feina més enllà dels treballs esporàdics i mal remunerats de l'economia submergida.

Algunes persones viuen de manera itinerant entre diverses cases d'amics i coneguts

Damos la comida en la gente para que pudiéramos dormir en la casa de la gente. [Relat biogràfic d'una dona immigrada.]

El fet de no tenir accés a l'habitatge o bé de viure en un infrahabitatge té conseqüències en tots els àmbits de la persona. D'una banda, malbarata l'estabilitat psíquica i emotiva a causa de la manca

d'arrelament, provoca angoixa davant la permanent incertesa de no saber on anar a dormir, menjar, etc. D'altra banda, apareixen sovint malalties orgàniques derivades del fred, de la humitat, de la higiene, etc. Tot plegat pot desembocar en una sèrie de trastorns mentals als quals s'hi sol afegir l'abús, principalment, d'alcohol i/o d'altres substàncies. Molt sovint, les persones que es troben en aquest tipus de situacions han de suportar una elevada estigmatització social, que encara els fa més difícil la incorporació al mercat laboral o a qualsevol dels àmbits bàsics de l'individu.

Perfils d'exclusió social en l'àmbit de la reclusió penitenciària

El pas per la presó constitueix, en si mateix, un factor de vulnerabilitat de primer ordre. Amb tot, parlarem de l'exclusió social vinculada a la reclusió penitenciària quan aquesta s'acompanya d'altres elements relatius a la inserció laboral, la baixa formació, la manca de xarxes familiars, la salut, etc. A més, les trajectòries penitenciàries intermitents o de llarga durada poden agreujar molt aquestes situacions. Entre els perfils d'aquests presos i expresos destacarem, especialment, la situació de les dones, dels més joves i, finalment, dels immigrants.

Perfils d'exclusió social entre persones preses i expreses

La majoria de persones que constitueixen aquest perfil parteixen de situacions prèvies de pobresa econòmica, escassa o nul·la formació, manca d'inserció laboral o molt precària i, molts tenen, a més, problemes de salut greus, com ara addiccions o malalties relacionades, entre d'altres.

La manca o escassetat de xarxes familiars és un factor determinant en la inclusió o l'exclusió social d'aquestes persones després del pas per la presó. La mateixa reclusió condueix, molt sovint, al desarrelament familiar, circumstància que cal sumar a les múltiples dificultats que plantegen els processos de reincorporació social, en els quals l'expres ha de fer front a l'estigmatització i al rebuig social.

¿Y luego, después de salir de la prisión, tuvo dificultades para encontrar trabajo? Sí (...). Sí, pero ya..., empezó aquí el certificado de..., de cosas penales..., y bueno yo: «Sí. He estado en prisión». Y me decían: «Ya te llamaremos». Y no me llamaban nunca. [Relat biogràfic d'un home.]

La manca d'expectatives reals de moltes persones expreses causa sovint depressions i recaigudes

Les preses i expreses pateixen més l'estigmatització i el rebuig socials. Si són mares, és freqüent que se'ls retiri la custòdia dels fills

Els joves presos o expresos tenen moltes dificultats d'inserció laboral i, segons l'entorn familiar i social que tenen, és més probable que reincideixin

En el camp de la salut, cal posar de manifest, no tan sols la qüestió de les addiccions i les malalties de transmissió com el VIH i/o l'hepatitis, sinó també els trastorns psicològics i psiquiàtrics que afecten gran part d'aquesta població. Un cop fora, la manca d'expectatives reals que pateixen moltes persones que han estat empresonades esdevé motiu de depressions i de recaigudes.

En l'àmbit relacional, l'assumpció de responsabilitats familiars —en cas que existeixin— trasllada les conseqüències de la reclusió més enllà dels murs de la presó, i afecta sobretot els infants fills de presos, però també, les persones grans: els avis i les àvies que molt sovint s'acaben fent càrrec dels infants. A més, la diferent assumpció de responsabilitats familiars per gènere acostuma a situar les dones preses en una situació més desavantajosa que els homes, si més no, en termes d'estigmatització i rebuig socials. Cal apuntar, en aquest sentit, que en moltes ocasions aquestes dones perden temporalment o permanentment la custòdia dels seus infants.

En el cas dels joves presos i expresos, els nivells formatius extremament baixos s'afegeixen a la poca experiència laboral. Aquests factors acostumen a comportar una inserció laboral nul·la o molt precària. Són, per tant, un col·lectiu molt susceptible a reincidir, especialment si, a més, l'entorn social i familiar en què s'ubiquen no els és favorable. La presó és, o ha estat, per a ells una de les fonts de socialització més importants, juntament amb el carrer i les xarxes de relacions socials entre iguals. El cúmul de dificultats d'inserció acaba esdevenint insalvable, sobretot si s'hi afegeixen conflictes familiars, addiccions i/o trastorns psicològics o psiquiàtrics.

Finalment, cal esmentar la situació de les persones immigrades preses i, molt especialment, la d'aquells i aquelles que no tenen una situació administrativa regularitzada. Aquest conjunt de persones, a banda de no disposar de recursos econòmics per afrontar les necessitats que genera la reclusió en centres penitenciaris, està exposat a processos de repatriació que invaliden de manera definitiva les poques opcions d'inclusió social que tenen.

Síntesi final i conclusions

En aquest darrer capítol voldríem oferir, d'una banda, una breu síntesi dels resultats de la recerca efectuada i, de l'altra, algunes reflexions de caire més general que ens ha suscitat la investigació.

La taula de la pàgina següent mostra de manera resumida els perfils d'exclusió social exposats al llarg d'aquestes pàgines. Com ja s'ha comentat d'entrada, hem organitzat els diferents perfils en dos blocs diferenciats. El primer bloc recull els perfils vinculats als tres eixos de desigualtat social que situen els individus i els grups dins l'estructura social: el gènere, l'edat i la procedència. El segon bloc, en canvi, pren com a punt de partida els àmbits concrets que afecten de manera molt determinant la situació de vulnerabilitat o d'exclusió que pateixen algunes persones. Es tracta de l'àmbit socio-sanitari, el de l'habitatge i el de la reclusió penitenciària.

Apuntarem, breument, els trets més rellevants dels diferents col·lectius que apareixen a la taula. Pel que fa al primer grup, el dels perfils d'exclusió vinculats al gènere, podem destacar la importància i les conseqüències dels rols socialment assignats a homes i dones, tant els rols que fan referència a les càrregues familiars i domèstiques, com els dels àmbits econòmic i laboral. Així, les dones que pateixen els efectes de la sobrecàrrega domèstica i/o dificultats considerables per assolir un cert grau d'autonomia econòmica poden ser molt més vulnerables que altres persones en situacions de violència dins el si familiar. La sobrecàrrega domèstica també dificulta enormement les seves possibilitats d'inserció laboral en el mercat de treball reglat. En els homes que constitueixen aquest grup és l'exclusió del mercat laboral, així com les conseqüències psicològiques i econòmiques que això els comporta, el que més incideix en l'aparició i manteniment de situacions de vulnerabilitat o exclusió social.

Dins el grup de perfils relacionats amb l'edat, cal esmentar que les relacions familiars i les xarxes socials, en general, constitueixen l'element principal de risc d'exclusió, ja sigui per a la gent gran com per als joves. Entre la gent gran, a més de la debilitat de xarxes, la pobresa apareix com un factor de vital importància en la seva situació, ja que agreuja el deteriorament generalitzat de les

Perfils d'exclusió social urbana a Catalunya

Perfils d'exclusió social segons el gènere, l'edat i la procedència	Vinculats al gènere	Entre les dones	<ul style="list-style-type: none"> • En edat activa, amb salut precària i dependència econòmica, a causa de la sobrecàrrega domèstica. • Caps de llar monomarental, amb dificultats econòmiques i escassetat de xarxes. • Víctimes de maltractaments i dependents econòmicament.
		Entre els homes	<ul style="list-style-type: none"> • Caps de família en atur de llarga durada o en altres situacions d'exclusió laboral.
	Vinculats a l'edat	Entre infants, adolescents i joves	<ul style="list-style-type: none"> • Infants desatesos o amb excés de responsabilitats. • Adolescents amb conflictes i/o abandonament escolar. • Joves menors d'edat amb abandonament escolar i dificultats d'inscripció laboral. • Joves majors d'edat exclosos del mercat de treball, amb consum habitual de drogues.
		Entre els més grans de 65 anys	<ul style="list-style-type: none"> • Amb un deteriorament generalitzat de les condicions de vida, i que viuen soles o amb la parella en situació similar. • Maltractades psicològicament i/o físicament per altres membres de la llar. • Dones amb problemes de salut derivats de la sobrecàrrega familiar.
Vinculats a la procedència	Entre els immigrants	<ul style="list-style-type: none"> • No regularitzats administrativament. • Regularitzats per mitjà del reagrupament familiar. 	
Perfils d'exclusió social en diferents àmbits	En l'àmbit de la salut	Entre persones discapacitades	<ul style="list-style-type: none"> • Amb discapacitats relatives que generen dificultats de gestió autònoma de la pròpia vida. • Amb deficiències mentals greus sense autonomia personal. • Amb discapacitats motrius severes o moderades i que resideixen en entorns urbans que generen dependència.
		Entre persones addictes i exaddictes	<ul style="list-style-type: none"> • Amb deteriorament de les condicions de vida i de les xarxes familiars i/o socials.
	En l'àmbit residencial i de l'habitatge	Entre persones sense sostre	<ul style="list-style-type: none"> • Que pernocten al carrer o en domicilis aliens intermitentment. • Que ocupen espais no destinats a l'habitatge que no reuneixen unes condicions mínimes d'habitabilitat.
	En l'àmbit de la reclusió penitenciària	Entre persones preses i expreses	<ul style="list-style-type: none"> • De llarga durada o amb trajectòries penitenciàries intermitents.

FONT: Elaboració pròpia.

condicions de vida. Alhora, l'estat de salut pot contribuir a incrementar el nivell de precarietat general de les persones grans o pot succeir a la inversa, és a dir, que les condicions econòmiques, relacionals i d'habitatge precàries acabin afectant greument la salut d'aquestes persones. Entre els joves, en canvi, cal destacar els factors formatius com a determinants de la nul·la o precària inclusió laboral a la qual acaben accedint. Les dificultats que poden patir en l'entorn familiar, tant si impliquen algun tipus de conflicte com

si no, esdevenen per a molts infants, adolescents i joves, un factor de vulnerabilitat remarcable.

Pel que fa al grup que configura els perfils vinculats a la procedència, cal afirmar que entre els immigrants la regularització administrativa esdevé la clau de volta de les situacions d'extrema vulnerabilitat o d'exclusió social. Tanmateix, són determinants també en diversos perfils els factors de tipus relacional, com ara la manca de xarxes de suport i la dependència econòmica o administrativa per reagrupament familiar.

El segon bloc de la taula està integrat pels perfils que tenen una composició presidida per la incidència de factors procedents d'un sol àmbit: la salut, l'habitatge i la reclusió penitenciària.

En primer lloc, entre els perfils d'exclusió social vinculats a problemàtiques sociosanitàries, hem destacat la situació de certs col·lectius de discapacitats, així com de persones que pateixen algun tipus d'addicció. Entre els primers, els elements més decisius de vulnerabilitat o d'exclusió giren al voltant de la dependència envers tercers en la realització de les tasques domèstiques i quotidianes, les dificultats d'inserció laboral i les dificultats econòmiques que aquest fet implica quan no hi ha un reconeixement administratiu de la discapacitat o quan el subsidi que reben és molt escàs. També són importants, i així s'ha considerat, les característiques de l'espai i les dificultats de mobilitat autònoma que determinades discapacitats imposen. Dins de l'àmbit de la salut, l'altre gran perfil és el que integren les persones addictes que, a causa de la seva addicció, pateixen un deteriorament generalitzat de les condicions de vida. Els factors de vulnerabilitat que acostumen a ser presents entre les diferents manifestacions d'aquest perfil són la pèrdua o debilitament dels llaços socials i/o familiars originaris i l'aparició de patologies físiques o mentals més o menys greus.

En segon lloc, i en relació amb els perfils vinculats a l'àmbit residencial, les situacions de vulnerabilitat fan referència a la inaccessibilitat o a l'accés precari a un habitatge que normalment no reuneix les condicions desitjables d'habitabilitat. Les persones que es troben en aquestes circumstàncies no acostumen a disposar de recursos econòmics, tenen greus dificultats per a entrar en el mercat formal del treball i sovint desenvolupen trastorns psicològics, addiccions o malalties que són fruit de la situació residencial que pateixen.

Finalment, entre els perfils relacionats amb situacions de reclusió penitenciària, els factors de més incidència són l'aïllament

social i relacional, així com les dificultats prèvies i/o posteriors d'inserció laboral, molt sovint a causa de l'estigmatització social.

La valoració general dels resultats apunta al fet que, si bé la pobresa material apareix d'alguna manera en tots els perfils d'exclusió social urbana, en tots també concorren, d'una manera molt destacada, un gran nombre de factors que incidiran de forma diferenciada segons la manera en què s'acumulin i es combinin en la vida d'una persona o d'un col·lectiu concret.

L'esforç que hem realitzat per a tipificar els perfils més habituals d'exclusió social urbana a Catalunya apunta directament cap a la necessitat de superar una mena de visió abstracta i poc definida del que s'entén per *exclusió social*, ja que aporta concreció a les valoracions de caràcter més genèric que s'acostumen a fer. A més, posa en evidència la importància de saber, de reconèixer l'existència i la diversitat de les situacions descrites, com a primer pas per a poder incidir en les circumstàncies que les desencadenen o reforcen.

D'altra banda, si retornem a l'exposició inicial sobre els pilars fonamentals de la inclusió social: la producció, la ciutadania i les xarxes socials i familiars, en podem extreure el que resulta comú en tots els perfils d'exclusió social urbana. En primer lloc, totes les persones afectades per aquesta situació es troben al marge o tenen grans dificultats per a inserir-se en el sistema de mercat o per a veure reconeguda la utilitat social del treball que desenvolupen. El sistema productiu expulsa directament o castiga determinats individus i col·lectius per raons administratives, de salut, relacionals, de manca d'instruments de conciliació entre feina i convivència familiar, etc.

En segon lloc, tots els perfils d'exclusió es troben també abandonats o insuficientment atesos per les polítiques de ciutadania: en molts casos no gaudeixen dels mecanismes de redistribució econòmica i/o no tenen reconeguda la seva diferència. Una gran part dels perfils d'exclusió social urbana exposats depèn de prestacions socials molt minses, en cas que n'arribin a tenir.

En tercer lloc, la major part de perfils no tenen una família i/o un entorn capacitats per a compensar les situacions de dificultat i exclusió social en què es troben. Alhora, hi ha molts casos en què la mateixa família i els conflictes que hi ha en el seu si esdevenen el desencadenant principal de la situació d'exclusió a la qual van a parar aquestes persones. La família sovint no té gaires recursos (econòmics, relacionals, emocionals, etc.) per afrontar les situacions d'exclusió que pateix el conjunt o algun dels seus membres.

A més, en la mesura que els efectes de l'exclusió social s'estenen o repercuteixen sobre la resta de la família, es creen situacions d'agreuament o reproducció de l'exclusió social. D'altra banda, hi ha ocasions en què els mecanismes de reciprocitat articulats per mitjà de la xarxa social d'un determinat territori poden actuar i millorar determinades situacions de desavantatge social.

Bibliografia

- ADELANTADO, J. (ed.). (2000). *Cambios en el Estado de Bienestar*. Barcelona: Icària.
- AJA, E. i MOYA, D. (dir.). (2003). *Els menors immigrants en desemparament a Catalunya*. Col·lecció «Estudis», núm. 9. Barcelona: Fundació Carles Pi i Sunyer d'Estudis Autònomic i Locals.
- AUTES, M. (2000). «Tres formas de desligadura». A: KARSZ, S. (coord.), *La exclusión: bordeando sus fronteras. Definiciones y matices*. Barcelona: Gedisa.
- AUTORS DIVERSOS (1997). *La pobreza y la exclusión social en España*. Madrid: Centro Económico y Social.
- AUTORS DIVERSOS (1999). «The special dimensions of urban social exclusion and integration: A European comparison». A: *Series*, núm. 22. Projecte URBEX. 4th RTV Framework program of European Union, Targeted Socio-Economic Research (TSER). Disponible a: www2.fmg.uva.nl/urbex/welcome.html.
- BARNES, M. et al. (2002). *Poverty and social exclusion in Europe*. Londres: Edward Elgar.
- BECK, U. (1998). *La sociedad del riesgo*. Barcelona: Paidós.
- BECK, U. (2002). *Individualization*. Londres: Sage.
- BLANCO, I. i GOMÀ, R. (2002). *Gobiernos locales y redes participativas*. Barcelona: Ariel.
- CASTEL, R. (1997). *La metamorfosis de la cuestión social. Una crónica del salariado*. Buenos Aires: Paidós.
- COMAS, M. et al. (2001). «L'atenció als menors immigrants no acompanyats a Catalunya. Anàlisi de la realitat i propostes d'actuació». *Finestra Oberta*, núm. 19. Barcelona: Fundació Jaume Bofill.
- COMISSIÓ EUROPEA (1992). «Towards a Europe of Solidarity: Intensifying the Fight Against Social Exclusion, Fostering Integration». COM (92), 542.
- DE GAUJELAC, V. i TABOADA-LÉONETTI, I. (1994). *La Lutte des places*. París: Esprit.
- ELIAS, N. (1994). *The established and the outsiders: A sociological enquiry into community problems*. (2a ed.). Londres: Sage.
- EQUIPO DE INVESTIGACIÓN SOCIOLOGICA (EDIS). (1998). *Las condiciones de vida de la población pobre en España*. Madrid: Fundación Foessa.
- ESTIVILL, J. (comp.); BREUER, W.; ENGELS, D. i VRANKEN, J. (2004). *Pobreza y exclusión en Europa*. Barcelona: Hacer.

- GABÀS, A. i LARRAURI, E. (2000). *Una aproximació al fenomen de l'exclusió social: factors desencadenants i estratègies de supervivència*. Informe del Projecte Europeu «L'exclusió social com a procés multidimensional: estratègies subculturals i d'assistència formal per afrontar i evitar l'exclusió social». Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- GALLEGO, R.; GOMÀ, R. i SUBIRATS, J. (2002). *Políticas sociales y descentralización en España*. Madrid: Tecnos-UPF.
- GALLIE, D. i PAUGAN, S. (2000). *Welfare regimes and the experience of unemployment in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- GARCIA, M. i CASAL, J. (dir.). (2000). *Síntesi de l'estudi sobre absentisme escolar en zones socialment desfavorides a la ciutat de Barcelona*. Barcelona: GRET/ICE/ UAB.
- GIL, F. (2002). *La exclusión social*. Barcelona: Ariel.
- GOMÀ, R. i SUBIRATS, J. (1998). *Políticas públicas en España*. Barcelona: Ariel.
- GOMÀ, R. i SUBIRATS, J. (2001). *Govern i polítiques públiques a Catalunya*. Barcelona: UAB/UB.
- INSTITUT DE GOVERN I POLÍTQUES PÚBLIQUES (IGOP). (2004). *Un paso más hacia la inclusión social*. Colección «Estudios». Madrid: Plataforma de ONG's de Acción Social.
- JANOSKY, T. (1998). *Citizenship and civil society*. Cambridge: CUP.
- KARSZ, S. (coord.). (2004). *La exclusión: bordeando sus fronteras. Definiciones y matices*. Barcelona: Gedisa.
- LENOIR, R. (1974). *Les Exclus. Un français sur dix*. París: Le Seuil.
- LEVITAS, R. (1998). *The inclusive society?* Londres: Macmillan.
- LITTLEWOOD, P. (1999). *Social exclusion in Europe*. Londres: Ashgate.
- MORENO (2002). *Pobreza y exclusión: la malla de seguridad en España*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto de Estudios Sociales Avanzados.
- PAUGAM, S. (1991). *La disqualification sociale. Essai sur la nouvelle pauvreté*. París: PUF.
- PERCY-SMITH, J. (2000). *Policy responses to social exclusion*. Londres: Open University Press.
- PIERSON, J. (2002). *Tackling social exclusion*. Londres: Routledge.
- QUIROGA, V. (2002). «Atenció als menors immigrants: col·laboració Catalunya Marroc». *Finestra Oberta*, núm. 26. Barcelona: Fundació Jaume Bofill.
- RIFKIN, J. (1996). *El fin del trabajo*. Barcelona: Paidós.
- SAINSBURY, D. (1999). *Gender and welfare states regimes*. Oxford: Oxford University Press.
- SARASA, S. (2003). *La pobreza i l'exclusió social a la ciutat de Barcelona*. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra.
- SUBIRATS, J. (dir.). (2004). *Pobreza i exclusió social. Una anàlisi de la realitat espanyola i europea*. «Estudis Socials», núm. 16. Barcelona: Fundació «La Caixa».
- WAQUANT (1998). *Parias urbanos y marginalidad en la ciudad a comienzos del milenio*. Barcelona: Manantial.

